

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“АНТРОПОЦЕНТРИК ТИЛШУНОСЛИК

ЙЎНАЛИШЛАРИ”

МОДУЛИ БЎЙИЧА

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

проф. Б.Х.ХОДЖАЕВ

2017 йил

“АНТРОПОЦЕНТРИК ТИЛШУНОСЛИК
ЙЎНАЛИШЛАРИ”
модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Малака ошириш курси йўналиши:
Тингловчилар контингенти:

Ўзбек тилшунослиги
олий таълим муассасаларининг
профессор-ўқитувчилари

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар:

**филол.ф.д.,
проф.Д.Лутфуллаева,
филол.ф.д., катта илмий
ходим Д.Худойберганова**

Тақризчилар:

**филол.ф.д.,
проф.З.Худойберганова,
филол.ф.н.,доц.,
М.Сапарниязова**

Ўқув -услубий мажмуа Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ Кенгашининг 2017 йил 26 августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	5
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	10
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	13
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ	72
V. КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ.....	84
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ	85
VII. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	86
VIII. ГЛОССАРИЙ.....	87
IX. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	89

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон, 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2909-сон Қарори йўналишлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

“Антропоцентрик тилшунослик йўналишлари” деб номланган мазкур фан доирасида замонавий ўзбек тилшунослигида эндигина ўрганилаётган антропоцентрик тилшуносликнинг лингвокультурология, психолингвистика, прагматингвистика йўналишлари, уларнинг ўрганиш объекти, таянч тушунчалари, долзарб муаммолари ҳақида маълумот берилади. Бу фан педагогларни замонавий тилшунослик қўлга киритаётган энг сўнгги ютуқлар билан таништиради, уларни тил ҳодисаларини инсон омили билан боғлаб ўрганишга ўргатади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Антропоцентрик тилшунослик, унинг таҳлил методлари тил материалларини унинг эгасидан алоҳида ўрганишга йўл қўймайди. Тилга антропоцентрик ёндашув асосида муайян тил эгаларининг воқеликни идрок этиши, когнитив билими, воқеликни тил орқали акс эттириши, лисоний қобилияти, лисоний хотираси имкониятлари, лексик бирликлар захираси, матн яратиши механизми, матнни идрок этиши қобилияти, тил бирликларининг миллий-маданийлик белгиси каби масалалар очиб берилади. Ўқув фанининг асосий мақсади тингловчиларга айни шу масалалар бўйича назарий маълумот бериш ва уларни тил ҳодисаларини антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида тадқиқ этишга ўргатишдан иборат.

Ўқув фанида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

- тингловчиларга антропоцентрик тилшуносликнинг юзага келиши, ўрганиш объекти, асосий тушунчалари, йўналишлари ҳақида маълумот бериш;
- тил ва тафаккур, тил ва руҳият, тил ва маданият муносабати масалаларини таҳлил қилиш;
- ўзбек тилида матн яратилиши ва мазмуний идрокига хос хусусиятларни когнитив-семантик, психолингвистик ва лингвокультурологик нуқтаи назардан таҳлил қилиш;
- ўзбек тилидаги лингвомаданий бирликларга хос хусусиятларни таҳлил қилиш асосида илмий-назарий хулосалар чиқариш;
- тингловчиларни тил бирликларининг психолингвистик хусусиятларини таҳлил қилишга ўргатиш;
- тингловчиларни ўзбек тили прагмалингвистикасининг ўрганиш объекти, таянч тушунчалари, долзарб муаммолари билан таништириш;
- тингловчиларда матнни антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида таҳлил қилиш кўникмасини шакллантириш;
- тингловчиларга ассоциатив тажриба методи, унинг моҳияти, илмий-амалий аҳамияти, ассоциатив луғат турлари ҳақида маълумот бериш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва лаёқатларига кўйиладиган талаблар

“Антропоцентрик тилшунослик йўналишлари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **тингловчи:**

- тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг шаклланиши ва моҳияти; антропоцентрик тилшуносликнинг асосий тушунчалари, таҳлил методлари; антропоцентрик тилшунослик йўналишлари; антропоцентрик тилшуносликда олиб борилаётган тадқиқотлар; антропоцентрик тилшуносликнинг долзарб муаммоларини **билиши керак;**
- матнни антропоцентрик илмий парадигма тамойиллари асосида таҳлил қилиш; бадий матннинг лингвокультурологик хусусиятларини аниқлаш; бадий матннинг психолингвистик хусусиятларини белгилаш; тил бирликларининг лингвопрагматик хусусиятларини аниқлаш; илмий хулосани муайян тизим асосида баён этиш; илмий таҳлилда замонавий методологияни қўллай билиш **кўникмаларига** эга бўлиши керак;
- матн яратиш ва уни идрок этиш қонуниятларини илмий билиш; матнни антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида лингвистик таҳлил қила билиш; матнни лингвокультурологик аспектда таҳлил қила билиш; матннинг психолингвистик хусусиятларини аниқлай олиш; тил бирликларининг лингвопрагматик йўналишда таҳлил қила олиш; ассоциатив тажрибалар ўтказиш, натижаларни статистик ва лингвистик таҳлил қилиш **малакаларини** эгаллаши зарур.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Антропоцентрик тилшунослик йўналишлари” курси маъруза ва амалий машғулотлар ҳамда мустақил таълим шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологиялардан; ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режасидаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Антропоцентрик тилшунослик йўналишлари” модули ўқув режасидаги филологик таълимда илғор хорижий тажрибалар, филологик тадқиқотларда тизимли таҳлил, тилшунослик назарияси ва методикаси, замонавий ўзбек лексикографияси ва терминологияси билан боғлиқликда ва узвийликда ўқитилади.

Модулнинг андрагогик таълимдаги ўрни

“Антропоцентрик тилшунослик йўналишлари” модулини ўзлаштириш орқали тингловчилар замонавий тилшуносликнинг энг сўнгги ютуқлари ва янги йўналишларидан хабардор бўладилар, жаҳон тилшунослигида тил ходисаларини янгича ёндашув асосида тадқиқ этиш борасида олиб борилаётган илғор тажрибалар билан танишадилар, тил бирликларини инсон омили билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилишга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклараси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юклараси				Мустақил таълим
			Жами	жумладан			
				Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Антропоцентрик парадигманинг шаклланиши	2	2	2			
2.	Лингвокультурологиянинг шаклланиши. Лингвокультурологик бирликлар.	2	2		2		
3.	Матннинг психоллингвистик тадқиқ тамойиллари.	2	2	2			
4.	Прецедент бирликларларнинг лингвомаданий хусусиятлари.	2	2		2		
5.	Ассоциатив тажриба методи	2	2	2			

6.	Ассоциатив тажриба методи. Тажриба натижаларини лингвистик таҳлил қилиш.	2	2		2		
7.	Лингвистик прагматиканинг назарий муаммолари.	2	2	2			
8.	Лингвистик бирликларнинг прагматик томони	4	2		2		2
9.	Ўзбек халқ мақолларининг лингвокультурологик таҳлили	2				2	
	Жами:	20	18	8	8	2	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Антропоцентрик парадигманинг шаклланиши.

Тилга антропоцентрик ёндашувнинг моҳияти. Антропоцентрик парадигманинг етакчи йўналишлари. Антропоцентризм ва ўзбек тилшунослиги. Антропоцентрик тилшуносликнинг долзарб муаммолари.

2-мавзу. Матннинг психолингвистик тадқиқ тамойиллари.

Тилшуносликда матннинг психолингвистик аспектда ўрганилиши. Матн психолингвистик ёндашувлар талқинида. Ўзбек тилидаги матнларда шахс руҳий ҳолатининг ифодаланиши.

3-мавзу. Ассоциатив тажриба методи.

Тилда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши. Ассоциатив тажриба методининг моҳияти. Ассоциатив тажриба турлари. Ассоциатив луғатларнинг тузилиши ва амалий аҳамияти.

4-мавзу. Лингвистик прагматиканинг назарий муаммолари.

Лингвопрагматиканинг шаклланиши, тадқиқ доираси. Дейксис назарияси ва ўзбек тилининг дейктик бирликлари. Прагматик пресупозиция ходисаси.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАВЗУЛАРИ

1-машғулот. Лингвокультурологиянинг шаклланиши.

Лингвокультурологик бирликлар

Концепт ва тушунча терминларини фарқлаш (мунозара, суҳбат). Лингвомаданий бирликларнинг матнда ифодаланиши (амалий машқ). Ўхшатиш ва ибораларнинг лингвокультурологик хусусиятларини аниқлаш (лингвистик таҳлил).

2-машғулот. Прецедент бирликларларнинг лингвомаданий хусусиятлари.

Прецедент бирликларнинг моҳияти (мунозара, суҳбат). Прецедент номларнинг лингвомаданий хусусияти (бадий матн таҳлили). Прецедент жумлалар ва уларнинг бадий матнда қўлланиши (бадий матн таҳлили). Прецедент матнларнинг лингвомаданий хусусияти (бадий матн таҳлили).

3-машғулот. Ассоциатив тажриба методи. Тажриба натижаларини лингвистик таҳлил қилиш.

Ассоциатив тажриба методининг амалий аҳамияти (мунозара, суҳбат). Ассоциатив тажриба натижаларининг статистик таҳлили (амалий машқ). Ассоциатив тажриба натижаларининг лингвистик таҳлили.

4-машғулот. Лингвистик бирликларнинг прагматик томони.

Лексик бирликлар пресуппозицияси (мунозара, суҳбат). Лексик бирликларда баҳо муносабатининг ифодаланиши (лингвистик таҳлил). Лексик бирликлар коннотацияси (лингвистик таҳлил).

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шаклларда тайёрлаши тавсия этилади:

- меъерий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- замонавий техник воситалар орқали маъруза ва амалий машғулотларни ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тавсия этилган бадий матннинг антропоцентрик таҳлилини мустақил ҳолда амалга ошириш;
- амалий машғулотларда берилган топшириқларни бажариш.

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Ўқув-топшириқ турлари	Максимал балл	Баҳолаш мезони		
		0,5	“аъло”	“яхши”	“ўрта”
1.	Ўқув-лойиҳа ишини бажариш	0,5	0,5	0,4	0,3

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мавзуни мустаҳкамлашда, ўтилган мавзуни сўрашда ҳамда амалий машғулотда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;

- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади;

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

Намуна.

Фикр: “Ассоциатив бирликлар инсон тафаккурида гуруҳларга бирлашиб, ассоциатив майдонни ҳосил қилади”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади. Мазкур метод тингловчиларнинг мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, билимларини текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга алоқадор тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчил мазкур тушунчаларнинг қандай маънони англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўз жавобини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Ассоциатив лингвистика” га оид таянч тушунчалар

Тушунчалар	Сизнингча, бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Ассоциатив бирликлар	Ассоциатив бирликлар - лингвистик ва экстралингвистик омиллар таъсирида инсон тафаккурида бир-бирини ёдга солувчи бирликлардир.	
Ассоциатив тажриба методи	Ассоциатив тажриба методи тил бирликлари ортида турган лисоний онг фаолияти, унда воқеълик образининг ҳосил бўлиши, олам манзарасининг турли маданиятлардаги қиёфаси, инсоннинг лисоний хотираси ва тафаккури фаолияти механизмини амалий тажрибалар орқали ўрганишга имконият яратувчи методдир.	
Ассоциатив майдон	Бир-бирини ёдга солувчи ассоциатив бирликлар йиғиндиси <i>ассоциатив майдон</i> деб номланади.	
Ассоциатив майдон ядроси	Тил эгалари томонидан стимул сўзга энг кўп берилган жавоб реакциялари йиғиндиси ассоциатив майдон ядросини ташкил этади.	
Ассоциатив майдон чегараси	Ассоциатив майдоннинг тил эгалари томонидан стимул сўзга энг кам берилган жавоб реакциялари ўрин олган қисми майдон чегараси ҳисобланади.	

Изоҳ: Иккинчи устунчага тингловчилар тушунгача оид шарҳларини қайд этадилар.

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: ўқувчилар фаоллигини ошириш, эгалланган билимларни таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни тингловчиларни баҳолаш, ўтилган мавзуларни мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижа беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган тарқатма материаллари берилади. Шундан сўнг иштирокчилар топшириқни бажариб, тўғри жавобни тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилайдилар. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларни уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради, гуруҳ аъзолари топшириқ бўйича келишган ҳолда жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқадиладар. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри жавоблар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қўйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

«Ассоциатив тажриба ўтказиш» кетма-кетлигини жойлаштиринг. Ўзингизни текшириб кўринг!

Топшириқлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Сўров анкеталарини яратиш.					
Синалувчиларни белгилаш.					
Стимул сўзларни ажратиш.					
Ассоциатив тажриба турини белгилаш.					
Ассоциатив тажриба натижаларини умумлаштириш.					
Ассоциатив тажриба натижаларини статистик таҳлил қилиш.					

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу. Антропоцентрик парадигманинг шаклланиши

Режа:

- 1.1. Тилга антропоцентрик ёндашувнинг моҳияти.
- 1.2. Антропоцентрик парадигманинг етакчи йўналишлари.
- 1.3. Антропоцентризм ва ўзбек тилшунослиги.
- 1.4. Антропоцентрик тилшуносликнинг долзарб муаммолари.

Таянч иборалар: *систем-структур парадигма, антропоцентрик парадигма, психолингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, прагматингвистика, социолингвистика, лингвистик семантика, когнитив тузилмалар, лисоний-когнитив фаолият.*

1.1. Тилга антропоцентрик ёндашувнинг моҳияти.

Антропоцентрик парадигманинг шаклланиши тил эгаси – сўзловчи шахс омилини тадқиқ этиш билан боғлиқдир. Тилшуносликда антропоцентрик бурилишнинг юзага келиши структурализмнинг тилни тадқиқ этишнинг “ўзида ва ўзи учун” тамойилини четга суриб, асосий эътиборини шахс омилига қаратди¹.

Ҳозирги вақтда тилшуносликнинг етакчи парадигмаларидан бири сифатида тан олинаётган антропоцентризмнинг илдизлари В.фон Гумбольдт ҳамда Л.Вайсгербернинг назарий қарашларидан озиқланди².

Антропоцентризм сўзи юнонча anthropos – одам ҳамда латинча centrum - марказ маъносини билдирувчи сўзлар бирикувидан ҳосил бўлган³.

Антропоцентризм термини дастлаб қадимги юнон фалсафасининг “Инсон – коинот марказидир” деган ғояни илгари сурувчи қарашига нисбатан қўлланган бўлиб, бу ғоя айниқса Ўрта асрларда Европада кенг тарқалди⁴.

Антропоцентрик парадигма тилни имманент тарзда, яъни ўз эгасидан айро ҳолда тадқиқ этишга антипозитивистик қарашларнинг юзага келиши натижасида шаклланди⁵. Жаҳон тилшунослигида матнни антропоцентрик парадигма асосида ўрганиш асосан лингвистик семантика,

¹ Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – Москва, 2001. – № 1. – С. 64.

² Бу ҳақда қаранг: Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. – С. 17; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16; Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. – М.: Флинта, 2014. – С. 8.

³ [http // ph.ras.ru// elib 0215.html](http://ph.ras.ru/elib/0215.html): Новая философская энциклопедия.

⁴ Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Кўрсатилган асар. – Б. 8.

⁵ Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдик. – Тошкент: Академнашр, 2012. 3-жилд. – Б. 262-263.

лингвокогнитология, психоллингвистика, лингвокультурология, прагматик тилшуносликка оид тадқиқотларда кўзга ташланади. Хусусан, Н.Хомский, У.Чейф, Б.А.Серебренников, Л.В.Шчерба, Ю.Н.Степанов, И.Р.Гальперин, Н.И.Караулов, Н.И.Жинкин, А.А.Леонтьев, Ж.Лакофф, Т.А.ван Дейк, А.Вежбицкая, Е.С.Кубрякова, Э.Рош, В.П.Белянин, В.З.Демьянков, В.А.Маслова, Т.М.Дридзе, К.Ф.Седов каби тилшуносларнинг ишларида тил тизими шахс омили билан боғлиқликда тадқиқ этилган.

Проф. Ш.Сафаров антропоцентрик парадигманинг юзага келишини куйидагича изоҳлайди: “Систем-структур парадигма ўзидан олдин юзага келган қиёсий-тарихий парадигманинг “атомистик”, яъни тил ҳодисаларини алоҳида-алоҳида, бир-биридан ажратган ҳолда таҳлил қилиниши натижасида юзага келган нуқсонларини бартараф қилиш йўлини тутди. Систем-структур йўналишнинг асосий самараси тилнинг тизимли ҳодиса эканлигини исботлашдан иборатдир. Аммо бу икки парадигманинг умумий камчилиги борлиги ҳам маълум бўлди: бу йўналишларда тил ўз эгаси – инсондан ажралиб қолди. Ушбу нуқсонни йўқотиш йўлидаги уринишлар прагматик ва когнитив тилшунослик парадигмаларининг яратилишига сабаб бўлди”¹.

Проф. Н.Маҳмудов эса тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг шаклланиши ҳақида мулоҳаза юритар экан, куйидаги фикрларини баён қилади: “Тилнинг ана шундай объектив хусусиятига мувофиқ равишда антропоцентрик парадигмада инсон асосий ўринга чиқарилади, тил эса инсон шахсини таркиб топтирувчи бош унсур ҳисобланади. Мутахассислар таниқли рус адиби С.Довлатовнинг “инсон шахсиятининг 90 фоизини тил ташкил қилади” деган ҳикматомуз гапини тилга оладилар. В.А.Маслова таъкидлаганидай, инсон ақлини, инсоннинг ўзидан, тилдан ва нутқ яратиш ҳамда нутқни идрок қилиш қобилиятидан ташқарида тасаввур этиб бўлмайди”².

Тилшуносликда тил тизимини антропоцентрик нуқтаи назардан ўрганиш асосан лингвистик семантика, когнитив тилшунослик, психоллингвистика, прагматик тилшунослик, лингвокультурологияга оид тадқиқотларда намоён бўлган. Антропоцентрик парадигма асосида яратилган ишларда тил тизими шахс омили билан боғлиқликда тадқиқ этилган. Ўзбек тилшуносларининг лингвистик семантика, прагматика, когнитив тилшуносликка оид тадқиқотлари ўзида антропоцентрик йўналиш тенденцияларини намоён қилса-да, бу борадаги тадқиқотлар ҳали етарли даражада эмас.

1.2. Антропоцентрик парадигманинг етакчи йўналишлари

Бугунги кунда лисоний фаолият бажарувчиси бўлган шахс омилини ўрганиш тилшунослик соҳалари – психоллингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, прагматик лингвистика каби соҳаларда чуқурлашиб бормоқда. Айни вақтда, тилга антропоцентрик ёндашув ушбу соҳаларнинг

¹ Сафаров Ш. Прагматик лингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – Б. 35.

² Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 6-7.

энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этиб, мустақил парадигма сифатидаги мақомини тобора мустаҳкамлаб бормоқда.

Кўплаб тадқиқотчиларнинг эътироф этишича, когнитив тилшунослик ва лингвокультурология антропоцентрик парадигманинг етакчи йўналишлари ҳисобланади¹. Биз ҳам бу фикрни эътироф этган ҳолда психолингвистика соҳасини ҳам шу қаторга киритиш лозим, деган фикрни илгари суриш тарафдоримиз. Зеро, когнитив тилшунослик ва лингвокультурология жуда кўп нуқталарда психолингвистика билан кесишади. Яна шу нарсани таъкидлаш лозимки, тадқиқ объектимиш бўлган матн яратилиши ва унинг мазмуний идроки масаласи бевосита психолингвистик омилларга ҳам дахлдор ҳисобланади. “Психолингвистика асослари” китобининг муаллифлари И.Н.Горелов, К.Ф.Седовларнинг таъкидига кўра, психолингвистика тилшуносликдаги антропоцентрик йўналишнинг ядросини ташкил этади².

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида ўзининг илк қадамларини кўйган когнитив тилшунослик XXI аср бошидаёқ лингвистиканинг пешқадам соҳаларидан бирига айланиб улгурди. Ҳозирги вақтда ушбу соҳанинг бир неча йўналишлари мавжуд.

Когнитив тилшунослик тилни умумий когнитив механизм сифатида ўрганувчи соҳадир. В.З.Демьянков фикрига кўра, унда тил тизимининг ахборотни қайта ишлашдаги роли нутқ яратилиши ва идрок этилиши нуқтаи назаридан ўрганилади. Бунда нутқ яратувчи ва уни идрок этувчи субъектлар – сўзловчи ва тингловчига ахборотни қайта ишловчи тизим сифатида қаралади³. Олимнинг таъбирича, “... тилшунослик майдонида старт олган тадқиқотчи финишда “қўшма фанлар” манзилига етиб келади”⁴. Яъни когнитив тилшунослик билан шуғулланмоқчи бўлган шахсдан ушбу соҳанинг юзага келишига асос бўлган психология, неврология, гносеология, социология, сунъий интеллект каби фанлар алифбосидан ҳам хабардор бўлиш талаб этилади.

Когнитив тилшунослик когнитив фаолият тушунчаси билан узвий боғлиқдир. Когнитив фаолият инсоннинг бирор нарса ёки воқеъликни идрок этишини амалга оширувчи тафаккур жараёнидир⁵.

Когниция тушунчаси ҳам когнитив тилшуносликда марказий ўринда турувчи тушунча бўлиб, у илмий адабиётларда ахборотни идрок этиш, кодлаштириш ва яратиш каби жараёнлар тизими сифатида изоҳланади⁶.

Дунё тилшунослигида прагматингвистика, дискурсив таҳлил, когнитив тилшунослик, лингвокультурология каби соҳаларнинг юзага келиши ва ривожланиши қатор тил бирликлари талқинида ҳам жиддий назарий

¹ Қаранг: Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16..

² Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учеб. пособие. – М.: Лабиринт, 2001. – С. 4.

³ Демьянков В.З. Кўрсатилган мақола.

⁴ Демьянков В.З.Кўрсатилган мақола.

⁵ Краткий словарь когнитивных терминов. Составители: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Т., Лузина Л.Г. – М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997. – С. 47.

⁶ Кўрсатилган луғат. – Б.51.

карашларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Хусусан, матн таҳлиliga антропоцентрик нуқтаи назардан ёндашиш бугунги тилшуносликнинг етакчи йўналишларидан бирига айланди. Мураккаб ва серқирра ҳодиса ҳисобланган матн тадқиқида сўзловчи – матн – тингловчи (матн муаллифи – матн – реципиент) дан иборат учлик асосий объект бўлиши лозимлиги кўплаб тадқиқотчилар томонидан таъкидланмоқда¹.

Матн тадқиқида оид ишларда уни яратувчи шахсга эътиборнинг қаратилиши дастлаб психоллингвистика ва прагмаллингвистика йўналишидаги тадқиқотларда кўзга ташланган бўлса, бугунги кунда шиддат билан ривожланаётган когнитив тилшунослик, функционализм, этнолингвистика, лингвокультурология, дискурсив таҳлил каби соҳалар ушбу масалани тилшуносликнинг марказий муаммоларидан бирига айлантирди.

Маълумки, когнитология ўз моҳиятига кўра семантика билан узвий боғлиқ. А.В.Кравченконинг фикрига кўра “... когнитив тилшунослик ўз олдига тил воситасида билимларни сақлаш, ифодалаш ва узатиш механизмларини тадқиқ этишни асосий вазифа қилиб қўяди”². Жаҳон тилшунослигида яратилган бой назарий маълумотларга суянган ҳолда муайян ижодкор шахс тилининг лингвокогнитив хусусиятларини ўрганиш ўзбек тили соҳибларининг “тафаккур грамматикаси”ни ёритиб беришда муҳим аҳамият касб этади.

Матн яратилишида шахснинг когнитив фаолиятини тадқиқ этиш ўзбек менталитетига хос фикрлаш тарзини ҳам чуқурроқ ёритишга хизмат қилади. Зеро, матнда концептуаллашган фикр айрим ҳолларда этник характерда ҳам бўлиши мумкин³.

1.3. Антропоцентризм ва ўзбек тилшунослиги

XXI асрнинг дастлабки йилларидан ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигма асосида бажарилган тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бу ишлар, асосан, қуйидаги йўналишларда амалга оширилди: 1) социоллингвистика; 2) когнитив тилшунослик; 3) лингвистик прагматика; 4) психоллингвистика; 5) антропоцентрик парадигманинг умумназарий масалалари.

Бу тадқиқотлар, гарчи уларда антропоцентрик парадигмага муносабат билдирилмаган бўлса-да, ўзида ушбу парадигма тамойилларини акс эттирган дастлабки ишлар ҳисобланади.

С.М.Мўминовнинг “Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертациясида ўзбекларнинг ўзига хос мулоқот хулқи ижтимоий-лисоний нуқтаи назардан тадқиқ этилган. Тадқиқотдан мулоқот хулқининг миллий характер билан алоқадор жиҳатлари ҳақида, шунингдек, унинг инсон психологияси ва физиологияси билан

¹ Қаранг: Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения // Текст. Структура и семантика. – М., 2001. Т.1. – С.72-81.

² Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. – Иркутск: ИГУ, 2001. – №1. – С.60.

³ Сафаров Ш. Прагмаллингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2008. – Б. 245.

боғлиқлиги хусусидаги қарашлар ҳам ўрин олганки, буни тил тизимида антропоцентрик ёндашув сифатида баҳолаш мумкин. Олим, жумладан, шундай ёзади: “МХ (мулоқот хулқи – Д.Х.) муаммосини миллий характер, миллат аҳолисининг ўзига хос урф-одатлари, кадрият ва анъаналарини ҳисобга олмасдан туриб мутлақо ўрганиш мумкин эмас. Чунки МХ миллат характерининг узвий бир қисми бўлиб, улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир”¹.

С.М.Мўминов ўз тадқиқотида мулоқотнинг психолингвистик аспекти таҳлил қилар экан, тилнинг инсонга таъсири унинг вазифаларидан бири эканлигини таъкидлайди: “Мулоқот инсон психологияси ва физиологияси билан чамбарчас боғлиқ ҳодисадир. Чунки ҳар қандай нутқ тафаккур билан, тафаккур эса руҳият билан боғлиқдир. Танани руҳ бошқариб туради. Демак, руҳга таъсир этган ҳар қандай нарса танага ҳам таъсир этади. Буларнинг ҳаммаси мулоқотнинг психофизиологик аспекти ташкил этади”².

Олим ХХ асрнинг 2-ярмидан ижтимоий фанларнинг ўзаро яқинлашганлиги натижасида социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика каби туташ фанлар юзага келганлигини таъкидлар экан, “инсон нутқини фанларнинг мана шу каби туташ нуқтасида тадқиқ этиш фикрини илгари суради”³.

Проф. Ш.Сафаровнинг 2006 йилда нашр қилинган “Когнитив тилшунослик” номли монографияси бу соҳага оид назарий қарашларнинг ўзбек тилшунослигига кириб келишида муҳим қадам бўлди⁴. Муаллиф таъкидлаганидек, рисоланинг мақсади – “ўзбек ўқувчиларини когнитив тилшуносликнинг асосий муаммолари, тадқиқ методлари билан таништириш”⁵дан иборат.

Ушбу асарда когнитив тилшуносликнинг предмети ва вазифалари, концептнинг лисоний воқеланиши жараёни, сценарий, скрипт, фрейм, гештальт каби когнитив тузилмалар, шунингдек, лисоний-когнитив фаолиятнинг миллий-маданий хусусиятлари ҳамда лисоний ҳодисаларнинг когнитив таҳлили ҳақида дунё тилшуносликларида мавжуд бўлган назарий қарашлар ҳақида баҳс юритилади. Рисола умумназарий аспектда ёзилган бўлиб, когнитив тилшунослик йўналишида тадқиқот олиб боровчи мутахассислар учун катта амалий аҳамият касб этади.

Китобнинг муҳим назарий жиҳатларидан бири шундаки, унда тил ва тафаккур муносабати миллий менталлик ва миллий маданият тушунчалари билан узвийликда таҳлил қилинган. Ш.Сафаров, жумладан, бу борада қуйидаги фикрларни билдиради: “Тилнинг тафаккур билан алоқасини ҳозирча ҳеч ким инкор этган эмас (хатто бунга ҳаракат ҳам қилинган эмас). Бироқ тил ва тафаккур алоқасини “тенг ҳуқуқли ҳамкорлик” даражада

¹ Мўминов С.М. Кўрсатилган автореферат. – Б. 36.

² Мўминов С.М. Кўрсатилган автореферат. – Б. 19-20.

³ Мўминов С.М. Кўрсатилган автореферат. – Б. 10.

⁴ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 91.

⁵ Сафаров Ш. Кўрсатилган китоб. – Б. 6.

кўрмоқ керак. Аслида, тилга ҳам, тафаккурга ҳам таъсир ўтказадиган маданиятдир¹.

Проф. А.Маматов томонидан эълон қилинган “Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада?” номли мақолада ҳам когнитив тилшуносликнинг вазифаси ва унга оид тушунчаларнинг лингвистик моҳияти ҳақида фикр юритилган². Мақолада Н.Хомский, Ж.Лакофф, Р.Лангакер, Р.Жекендоф, Ч.Филлмор, Е.С.Кубрякова, Е.Д.Рахилина, В.Н.Телия, З.Д.Попова, Н.Ю.Шведова, Н.Ф.Алефиренко каби тилшуносларнинг когнитив тилшуносликнинг асоси бўлган прототип, сценарий, фрейм, концептуаллаштириш, категориялаштириш, концептосфера каби терминлар борасидаги фикрлари таҳлил этилган. Ушбу мақола ҳам умумназарий аспектда ёзилган бўлиб, когнитив тилшунослик “алифбоси”га оид фикрларни умумлаштириш мақсад қилиб олинган. Мақола муаллифи, жумладан, тил тизимини когнитив жиҳатдан таҳлил қилиш борасида фикр юритар экан, шундай деб ёзади: “Тилга бўлган когнитив ёндашув – бу тил шаклининг охир-оқибат инсон онги, фикри, билиш структураларининг акс эттирилишидир. Когнитивлик ўз тузилишига кўра инсоннинг билиш фаолиятига таянган барча типдаги билимларнинг тизимлашишини ифодалайди”³.

Ўзбек тилшунослигида матн антропоцентрик парадигма асосида таҳлил этилган дастлабки ишлардан бири И.А.Азимованинг “Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи” номли диссертацияси ҳисобланади⁴. Тадқиқотда асосий эътибор “матнни тушунишга таъсир этувчи лингвистик ва экстралингвистик омилларни психолингвистик тажрибалар асосида аниқлаш, матннинг мазмуний перцепциясидаги бирликларни аниқлаш ва уларнинг формал-семантик хусусиятларини таҳлил қилиш”га⁵ қаратилган. Олима йўналтирилган ассоциатив тажриба усули ёрдамида газета матнлари перцепцияси бўйича қуйидаги даражаларни белгилайди: ассоциатив даража, лексик-морфологик даража, контекстуал даража, структурал даража ва матн даражаси⁶. Тадқиқотчи бунда “стимул матндаги лисоний омиллар, матндаги сўзларнинг айнан эслаб қолиниши, эслаб қолинган сўзларнинг контекстуал маъноларининг конкретлашиши, стимул матнга хос мазмуний структуранинг шаклланиши ва яхлит матн проекциясининг ҳосил бўлиши”⁷ни матн гидрокидаги асосий жараёнлар сифатида белгилайди. И.А.Азимованинг

¹ Сафаров Ш. Кўрсатилган китоб. – Б. 70.

² Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? // Тилшуносликнинг долзарб масалалари: Проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-219.

³ Маматов А.Э. Ўша мақола. – Б. 213.

⁴ Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. – 24 б.

⁵ Азимова И.А. Кўрсатилган автореферат. – Б. 4.

⁶ Азимова И.А. Кўрсатилган автореферат. – Б. 20.

⁷ Азимова И.А. Кўрсатилган автореферат. – Б. 11-12.

фикрича, сўз, сўз шакли, сўз бирикмаси ва синтагма матн мазмуний гидрокидаги бирликлар ҳисобланади¹.

И.Азимованинг мазкур иши ўзбек тилшунослигида газета матнлари гидрокининг биринчи марта психолингвистик тажрибалар асосида тадқиқ этилганлиги билан эътиборга моликдир. Тадқиқот ўзбек тилшунослигида матнни психолингвистик таҳлил этишга доир навбатдаги ишлар учун ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муайян аҳамияти касб этади.

М.Х.Ҳақимовнинг “Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини” мавзусидаги докторлик диссертациясида ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматикага оид назарий масалалар биринчи марта монографик аспектда тадқиқ этилди². Мазкур тадқиқотда лингвистик прагматиканинг тарихий илдизлари, унинг умумназарий масалалари, ушбу йўналишнинг тилшуносликнинг бошқа йўналишлари билан муносабати ҳақида баҳс юритилган, матн семантик тузилишида қатнашувчи прагматик мазмун турлари ўзбек тилидаги матнлар мисолида тадқиқ этилган. М.Х.Ҳақимовнинг мазкур тадқиқоти ўзбек тилшунослигидан ҳозирги вақтда антропоцентризмнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган лингвистик прагматикага доир тушунча ва терминларнинг ўрин олишида муҳим аҳамият касб этди. Тадқиқот, хусусан, нутқий акт назарияси ҳамда матннинг прагмасемантик масалаларини ёритиб берганлиги билан эътиборга молик. Диссертацияда гарчи *лингвокультурология* термини қўлланмаган бўлса-да, лингвистик прагматика назарияси тилнинг миллий ўзига хослигини кўрсатиб беришда муҳим роль ўйнаши алоҳида таъкидланади.

Ўзбек тилшунослигида прагмалингвистика йўналишининг ривожидида проф. Шаҳриёр Сафаровнинг “Прагмалингвистика” номли монографияси алоҳида ўрин тутади³. Мазкур тадқиқотнинг назарий аҳамияти проф. Абдулҳамид Нурмоновнинг “Имманентликдан когнитивликка” номли мақоласида чуқур асослаб берилган⁴.

Монографияда Ш.Сафаров тил ва нутқ дихотомияси, лисоний фаолият, лисоний қобилият, дискурс каби тушунча ва терминлар ҳақидаги жаҳон тилшунослигида мавжуд фикрларга шахсий муносабати яққол сезилиб туради.

Энг кейинги даврларда ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигманинг муҳим соҳаларидан бири бўлган лингвокультурологияга бўлган қизиқиш ортганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида Н.Маҳмудов, Э.Бегматов, А.Нурмоновларнинг ушбу соҳага алоқадор бўлган мақолалари эълон қилинди⁵.

¹ Азимова И.А. Кўрсатилган автореферат. – Б. 13.

² Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2001. – 283 б.

³ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2008.

⁴ Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – № 6. – Б. 104-107.

⁵ Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – № 3. – Б. 19-24; Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39; Нурмонов А. Лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 10-19.

Проф. Н.Маҳмудовнинг “Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули” номли мақоласи ўзбек тилидаги турғун ўхшатишларнинг тил ва нутққа муносабати тайин этилганлиги, шунингдек, уларнинг “миллий образли тафаккур тарзини намоён этадиган бирликлар”¹ сифатида таърифланиб, бу каби образли бирликларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганиш муаммоси қўйилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Н.Маҳмудов бу борадаги фикрларини “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”га ёзган сўзбошисида янада чуқурлаштирди².

Кейинги йилларда антропоцентризмнинг умумназарий масалаларига бағишланган бир қатор мақолалар эълон қилинди. Проф. Н.Маҳмудовнинг “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида “Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...” сарлавҳаси билан эълон қилинган мақоласида ўзбек тилшунослигида илк марта антропоцентризм парадигмаси ва унга алоқадор муаммолар ҳақида чуқур илмий асосга эга бўлган мулоҳазалар баён этилди³. Мақола ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигма борасидаги илмий тушунчаларнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Мақола муаллифи “парадигма” терминининг илмий талқинларига муносабат билдириб, бир парадигмани бошқа парадигмага қарши қўйиш тўғри эмаслигини таъкидлайди. Н.Маҳмудовнинг фикрича, “антропоцентризм тилшунослар томонидан фақат тил тадқиқигина нисбатланган тушунча ёки парадигма эмас, антропоцентризм бевосита тилнинг моҳиятига дахлдор ҳодисадир”. ... антропоцентрик парадигмада инсон асосий ўринга чиқарилади, тил эса инсон шахсини таркиб топтирувчи бош унсур ҳисобланади”⁴.

Проф. Э.Бегматов 2013 йилда эълон қилган мақоласида ўз эътиборини “антропонимик бирликларда антропоцентрик усул учун материал бера оладиган хусусиятлар”ни⁵ аниқлашга қаратган. Олимнинг таъкидига кўра, антропонимларнинг инсон хоҳиши ва фаолияти билан боғлиқ эканлиги, уларда инсоннинг эҳтиёжи ва ижоди намоён бўлиши, инсон номида қадимий давр кишиларининг маданий-маънавий ва этник қарашлари ўз ифодасини топганлиги, умуман, исмлар халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-маиший турмуши билан боғлиқ эканлиги уларни антропоцентрик парадигма асосида ўрганиш учун асос бўла олади.

Проф. А.Нурмонов эса ўз мақоласида лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақидаги мулоҳазаларини баён этар экан, тил ва маданият алоқасига оид муносабатини ҳам билдириб ўтади. Олим лингвистик нисбийлик назарияси асосчилари Б.Уорф ва Э.Сепирнинг тил ва тафаккурнинг маданият шакли эканлиги⁶ ҳақидаги фикрларини

¹ Маҳмудов Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 23.

² Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли миллий тафаккур маҳсули // Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – Б. 3-10.

³ Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 5-16.

⁴ Маҳмудов Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 6.

⁵ Бегматов Э. Кўрсатилган мақола.

⁶ Нурмонов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 12.

этироф этиш билан бирга тиллар ўртасида умумий томонлар ҳам бор эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: “Ҳар бир тилда халқнинг руҳи, миллий маданияти, ўзига хос дунёни кўриш, идрок этиш тарзи намоён бўлиш билан бирга, тиллар ўртасида образ яратишдаги шундай умумий жиҳатлар борки, булар умуминсоний тафаккур маҳсули сифатида юзага чиқади”¹.

Проф. А.Нурмоновнинг фикрига кўра, тил ва маданият ўртасида алоқани тадқиқ этган олимлар 3 та гуруҳга бўлинади: “Биринчи йўналиш В.Гумбольдт, Э.Сепир ва Б.Уорф номлари билан боғлиқ бўлиб, улар тил ва тафаккур, тил ва маданият муносабатида тилни белгиловчи куч деб ҳисоблайдилар”². Олим бу қарашни бирёқлама деб ҳисоблайди. Жумладан, у шундай деб ёзади: “... номинатсияга асос бўлган образ марказини идрок қилишда турли типдаги тилларда ўзига хос умумий жиҳатлардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бу ҳам лингвистик нисбийлик назариясининг оламни идрок қилишда тилнинг роли устувор эканлиги ҳақидаги хулосаси бирёқлама эканлигидан далолат беради”³.

А.Нурмоновнинг фикрича, тил ва маданият муносабати ҳақидаги иккинчи нуқтаи назарда бу икки ҳодиса ўртасидаги алоқа тамоман инкор этилади. Олимнинг қарашига кўра, ушбу масала ҳақидаги учинчи нуқтаи назарда юқоридаги икки қарама-қарши фикрлар ўзаро синтезланади⁴. Жумладан: “... тил ва маданият ўзаро боғлиқ ва айни пайтда фарқли ҳодисалардир. Тил ва маданият муносабатида тилнинг роли катта. Ҳар бир халқнинг ўзига хос этномаданияти унинг тили орқали ифодаланади. Лекин объектив борлиқда ана шу этномаданият мавжудлиги учун у тилда ўз ифодасини топади. Демак, тил ва маданият муносабатида ҳам *объектив борлиқ – онг – тил* муносабати амал қилади”⁵.

Ўзбек тилшунослигининг таниқли вакиллари томонидан ёзилган юқоридаги уч мақола тилшунослигимизга лингвокультурологик таҳлиллар эндигина кириб келаётган ҳозирги даврда муҳим аҳамият касб этади ва, айниқса, улар ёш тадқиқотчилар учун йўналтирувчи хусусиятга эгаллиги билан диққатга сазовордир.

Тилшунос олим А.Раҳимовнинг тилни парадигмалар асосида ўрганишга бағишланган мақоласида ҳам антропоцентрик парадигмага муносабат билдирилган⁶. Олимнинг фикрига кўра, “Тилшунослик фани тарихидаги учинчи макропарадигма⁷ **антропоцентрик парадигма (коммуникатив ёки номинатив-прагматик парадигма)** деб ҳисобланади. Ушбу парадигма тилни қуруқ структура сифатида эмас, балки жонли мулоқот ва

¹ Нурмонов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 18.

² Нурмонов А. Лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 5. – Б. 10-19.

³ Нурмонов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 15.

⁴ Нурмонов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 15.

⁵ Нурмонов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 18.

⁶ Раҳимов А. Тилни парадигмалар асосида ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 2. – Б. 20-25.

⁷ А.Раҳимов компаративистик парадигмани тилшунослик фани тарихидаги биринчи макропарадигма, систем-структур парадигмани эса иккинчи макропарадигма деб ҳисоблайди. Қаранг: Раҳимов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 22-23.

коммуникатсияга асосланган очик система сифатида ўрганувчи, бошқа системалар – жамият, инсон, маданият, рухият кабилар билан узвий алоқадорликда таҳлил этувчи, инсонни тил ичида ёки тилни инсон ичида таҳлил этишга йўналтирилган карашлар, ғоялар ва таълимотлар мажмуидир”¹.

А.Раҳимов тил ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари ўртасидаги алоқани ёритишда инсон “олтин кўприк” вазифасини ўтайди”², деб ҳисоблайди. Тадқиқотчининг фикрича, когнитив, социолингвистик, этнолингвистик, психолингвистик, нейролингвистик, прагматик ва лингвокультурологик парадигмалар антропоцентрик парадигма таркибига кирувчи минипарадигмалар ҳисобланади³.

1.4. Антропоцентрик тилшуносликнинг долзарб муаммолари

Тилшуносларнинг фикрича, антропоцентрик парадигма ўтган асрда структурализм муваффақиятлари натижаси сифатида юзага келган “ўзида ва ўзи учун” тамойилини бутунлай четга суриб қўйди. Бунда асосий эътибор нутқий фаолият бажарувчиси, яъни нутқ тузувчи ва уни идрок этувчи тил эгасига қаратилди⁴.

Айтиш жоизки, илмий парадигмага “тил эгаси” категориясининг киритилиши тилшуносликда шахс, лисоний онг, тафаккур, фаолият, менталлик, маданият каби тушунчаларнинг янада фаоллашишини тақозо этади⁵. Шахс омилининг тадқиқи тилшунослик фанининг психология, фалсафа, мантиқ, маданиятшунослик каби фанлар билан бир нуқтада кесишишга ҳам олиб келади.

“Тил эгаси” тушунчаси ҳозирги вақтда асосан қуйидаги маъноларда ишлатилмоқда: а) муайян тилда нутқий фаолиятни амалга оширувчи, яъни нутқ тузиш ва уни идрок этиш қобилиятига эга бўлган шахс; б) тилдан мулоқот воситаси сифатида фойдаланувчи шахс, коммуникант; в) ўз миллатининг миллий-маданий, маънавий қадриятларини акс эттирувчи луғат таркибини эгаллаган, уни намоён этувчи шахс; муайян тил вакили⁶.

Ҳозирги тадқиқотларда тилшуносликнинг турли йўналишлари шахс омили масаласига ўз хусусиятидан келиб чиқиб ёндашмоқда.

Матн талқини ва шахс омили масаласи матн яратилиши ва унинг мазмуний перцепцияси муаммолари билан узвий боғлиқдир. Бу масалани тадқиқ этишда матн яратувчи шахснигина эмас, уни идрок этувчи шахс – тингловчи ёки ўқувчи омилини ҳам ўрганиш муҳимдир. Рус тилшуноси Р.И.Гальпериннинг фикрига кўра эса, қоғозга ёзилиб, ҳали ўқилмаган матн ҳаракатсиз матндир⁷. Хусусан, ёзма матн ўқувчи томонидан ўқилмагунча

¹ Раҳимов А. Кўрсатилган мақола. – Б. 24.

² Раҳимов А. Ўша ерда.

³ Раҳимов А. Ўша ерда.

⁴ Қаранг: Воркачев С.Т. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – Москва, 2001. – № 1. – С. 64.

⁵ Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004. – С. 5.

⁶ Воркачев С.Т. Кўрсатилган мақола. – Б. 8-11.

⁷ Гальперин Р.И. О понятии текст // Вопросы языкознания. – Москва, 1974. – №6. – С.22.

харакатга келмайди, унда ифодаланган мазмун ва прагматик мақсад, оҳанг орқали юзага келган кайфият реципиент томонидан тушунилмайди ва ҳис этилмайди.

Матн ва уни идрок этувчи шахс омилини ўрганиш тадқиқ объектига турли жиҳатлардан, хусусан, семантик, психологик, прагматик, когнитив ва лингвокультурологик нуқтаи назардан ёндашишни тақозо этади.

Матн яратилишида ёзувчи (ёки сўзловчи) омилини тадқиқ этиш индивидуал услуб масаласини ҳам чуқурроқ ёритишга олиб келади. Зеро, тилшунослигимизда муайян ёзувчи ёки шоир услуби асосан сўз ва гап сатҳи мисолида ўрганилган. Индивидуал услубга бу тарздаги ёндашув кўп ҳолларда ижодкор услубининг барча қирраларини тўлиқ кўрсатиб беришга монелик қилади.

Н.И.Жинкин таъбири билан айтганда: “Инсон алоҳида гаплар воситасида эмас, матн воситасида сўзлайди”¹. Шу сабабли ҳам, муайян шахс услуби у яратган матнлар асосида тадқиқ этилсагина, кутилган натижаларга эришиш мумкин. Бирор ёзувчи ёки ижодкорнинг нутқий услубини унинг сўз қўллаш ёки жумла тузиш маҳорати нуқтаи назари билан тадқиқ қилиш усули бугунги кун талабига жавоб бермайди. Шу боисдан матн яратилиши масаласини шахс услуби нуқтаи назаридан ўрганиш тилшуносликнинг долзарб муаммоларидан биридир.

Умуман, ўзбек тилшунослигида антропоцентрик йўналишда олиб борилган тадқиқот ишлари етарли эмас. Тил бирлигини инсон омили билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш бугунги куннинг муҳим масалаларидан биридир.

Назорат саволлари:

1. Тилшуносликда антропоцентрик парадигма қачон шаклланди?
2. Тилшуносликда антропоцентрик бурилишнинг юзага келиши нима билан боғлиқ?
3. *Антропоцентризм* термини қандай тушунчани англатади?
4. Қайси тилшунос олимлар ишларида тил тизими шахс омили билан боғлиқликда тадқиқ этилган?
5. Бугунги кунда лисоний фаолият бажарувчиси бўлган шахс омили тилшуносликнинг қайси соҳаларида ўрганилмоқда?
6. Когнитив тилшуносликда тилнинг қайси жиҳати ўрганилади?
7. *Когниция* тушунчаси нимани англатади?
8. Ўзбек тилшунослигида матн антропоцентрик парадигма асосида таҳлил этилган қандай ишларни биласиз?
9. Прагмалингвистиканинг ўрганиш объектига нималар киради?
10. Психоллингвистикада тилнинг қайси жиҳати ўрганилади?

¹ Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – С. 108.

Адабиётлар

1. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2008. – 24 б.
2. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39.
3. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникатсия. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
4. Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2012. – 24 б.
5. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 159 б.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. – С 387-415.
7. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220.
8. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24.
9. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 3-8.
10. Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.
11. Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – № 6. – Б. 104-107.
12. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.
13. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.
14. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
15. Худойберганаева Д. Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний идроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2015. – Б. 109.

Интернет материаллари:

16. [http://www.Nbuu.Gov.ua/portal/Soc-Gum/ls_2008-17/dorofeev/pdf.:](http://www.Nbuu.Gov.ua/portal/Soc-Gum/ls_2008-17/dorofeev/pdf.) Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики.
17. jurnal.fmi.ru/articles/2009/45.htm: Рябов А.Т. Метафоры в свете когнитивной теории.

2-мавзу. Матннинг психоллингвистик тадқиқ тамойиллари

Режа:

- 2.1. Тилшуносликда матннинг психоллингвистик аспектда ўрганилиши.
- 2.2. Матн психоллингвистик ёндашувлар талқинида.
- 2.3. Ўзбек тилидаги матнларда шахс руҳий ҳолатининг ифодаланиши.

Таянч иборалар: *психоллингвистика, нутқ яратилиши, нутқий фаолият, тил ва тафаккур муносабати, лисоний онг, лисоний хотира, шахс руҳий ҳолати.*

2.1. Тилшуносликда матннинг психоллингвистик аспектда ўрганилиши

Нутқ яратилиши ҳодисаси тил илми билан шуғулланувчи тадқиқотчилар учун ҳамма вақт бирдек долзарб масала бўлиб ҳисобланган. Бугунги кунда ушбу масалага бағишланган кўплаб тадқиқотлар юзага келган.

Ҳеч бир истисносиз айтиш мумкинки, нутқ яратилиши назариясининг алоҳида йўналиш сифатида шаклланиши омиллари тил ва нутқ ҳодисаларининг ажратилишига бориб тақалади. Ф.де Соссюр томонидан тил ва нутқнинг фарқланиши психоллингвистик тадқиқотларда “нутқий фаолият” тушунчасининг янада аниқроқ бўлишига ўз таъсирини кўрсатди. А.А.Леонтьев фикрига кўра, Ф.де Соссюр нутқий фаолиятни тил ва лисоний қобилиятнинг бирлиги сифатида тушунтирган. Л.В.Шчерба эса нутқий фаолиятни сўзлаш ва тушуниш жараёнларининг умумлашмаси деб ҳисоблаган¹. Е.С.Кубрякованинг таъкидлашича, айнан Л.В.Шчерба тил ҳодисаларига оид бўлган нутқ, унинг реал асоси ҳамда нутқий жараён маҳсулини ажратиб кўрсатган².

А.А.Леонтьев эса нутқий фаолиятни “нутқий жумлаларнинг нутқий бўлмаган субъектив кодлар орқали дастурлаштирилиши” сифатида баҳолайди³. Е.С.Кубрякова *нутқий фаолият* термини остида нутқ яратилиши ва унинг қабул қилинишига оид барча ҳодисаларни тушуниш кераклигини таъкидлайди⁴.

¹ Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С. 64.

² Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – С.9.

³ Леонтьев А.А. Речевая деятельность // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С.25.

⁴ Кубрякова Е.С. Кўрсатилган асар. – Б. 9.

Нутқий фаолиятга берилган таърифлардан кўринадики, у баъзан статик ходиса (масалан, матн), баъзан эса ҳаракатдаги ходиса сифатида (масалан, сўзлаш ва эшитиш) талқин қилинади. Нутқий фаолиятга берилган мазкур илмий таърифлар бир-биридан турли жиҳатларига кўра фарқ қилса-да, уларнинг барчасида икки омил, яъни сўзловчи ва тингловчи фаолияти назарда тутилганлигини кўриш мумкин¹. Бу эса нутқий фаолият энг аввало антропоцентрик характер касб этувчи фаолият эканлигини билдиради.

Нутқ яратилиши ҳақидаги назарияда тил ва тафаккур муносабати ўта долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Нутқ яратилиши жараёнининг тафаккур билан алоқаси психоллингвистикада “нутқ яратилиши модели” деб номланувчи схемаларда акс эттирилди. Бундай моделларнинг деярли барчасида Л.С.Виготский томонидан илгари сурилган “Фикрдан – маънога, маънодан – сўзга” деган концепция ўз аксини топди.

Л.С.Виготский фикрига кўра, фикр нутққа айлангунча бир неча босқичларни ўтиши лозим. Олимнинг “ички сўз” ҳақидаги ғояси ботиний нутқ тўғрисидаги фикрларнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Ички сўз – ботиний нутқда пайдо бўлувчи, инсон онгидаги образлар, ассоциацияларнинг рамзий симболи. Айнан у ботиний нутқнинг ташқи, табиий нутққа айланишида восита бўла олади². Ботиний нутқдаги фикрнинг сўзга айланиш жараёнини у “тафаккур грамматикасининг сўз грамматикасига айланиши” сифатида изоҳлайди³.

Л.С.Виготский томонидан нутқий фаолиятнинг “фикр-маъно-сўз” шаклидаги жараён сифатида талқин этилиши кейинчалик рус тилшунослари томонидан ривожлантирилди ва психоллингвистик тадқиқотлардан мустаҳкам ўрин олди.

Ўтган асрнинг 60-йилларида Н.А.Жинкин томонидан яратилган универсал-предмет кодлари ҳақидаги назария ўз моҳиятига кўра Л.С.Виготский ғоясига яқин туради. Олимнинг фикрига кўра, инсон онгида ҳали ташқи нутққа айланмаган фикрлар универсал-предмет кодларидан иборат. Бу кодлар барча миллат кишилари учун бирдек аҳамиятга эга бўлиб, уни барча тилларга таржима қилиш мумкин⁴. Бошқача айтганда, новербал босқичдаги тафаккур миллий характер касб этмайди, у ташқи нутққа айлангандагина миллий “либос” кийиши мумкин.

Н.И.Жинкиннинг мазкур фикри нутқ яратилиши жараёнининг ички – новербал босқичи (Виготский ва Лурияда бу босқичлар вербал шаклда деб ҳисобланади)⁵ ҳақидаги янги ғояларнинг пайдо бўлишига ўз таъсирини кўрсатди. Олимнинг универсал-предмет кодлари ҳақидаги назариясини Н.И.Горелов ўз тажрибалари билан исботлашга ҳаракат қилди.

Н.И.Жинкиннинг универсал-предмет кодларини ҳар қандай тилга таржима қилиш мумкинлиги ҳақидаги фикрларига кўшилган ҳолда шуни

¹ Кубрякова Е.С. Кўрсатилган асар. – Б. 25.

² Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – С. 55-66.

³ Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004. – С. 10.

⁴ Қаранг: Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – С.157.

⁵ Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – С. 71.

айтиш жоизки, айрим ҳолларда предметнинг онгдаги образи миллий ассоциацияларни ҳам ифодалаш мумкин. Масалан, *пахта* сўзини бошқа тилларга таржима қилиш мумкин. Бу сўзнинг муқобили бўлмаган тилда эса мазкур тушунчани сўз бирикмаси орқали ифодалаш мумкин. Лекин пахта ҳақида бошқа миллат вакили онгида пайдо бўлган ассоциациялар билан ўзбек миллатига мансуб кишининг онгидаги ассоциациялар ўртасида муайян фарқлар бўлиши табиий.

Бу борада “Когнитив тилшунослик” китобининг муаллифи Ш.Сафаровнинг қуйидаги фикрларини келтириш жоиз деб биламиз: “Менимча, П.Дасеннинг тафаккур фаолиятининг айрим жараёнлари умумий (универсал) бўлиши билан бир қаторда, бу жараёнларнинг бошқа қисми эса индивидуал ва миллийлик хусусиятига эга, деган хулосасига (Dasen 1977:155) эргашган маъқулроқ. Бунинг исботини когнитив стереотиплар ва моделларнинг маданиятлараро фарқида кўришимиз мумкин. ... Когнитив стереотиплар, моделлар (фрейм, скрипт, сценарий, гештальт ва ҳоказо) инсон тарбия топган маданий муҳит билан боғлиқ, зеро, когнитив бирликлар маданиятда мавжуд бўлган воқеълик идроки асосида шаклланади”¹.

Нутқий тафаккурга оид қарашлар ичида Ю.Н.Карауловнинг оралиқ тил ҳақидаги фикрлари ўзига хосдир. Унинг таъкидлашича, “оралиқ тил биологик, физик-кимёвий табиатга эга бўлган мия тили (яъни нейронлар тили) ва инсоннинг тили ўртасидаги воситачи” дир².

Нутқ яратилиши жараёни талқинида яна бир масала – тил ва тафаккурнинг айнан ёки алоҳида ҳодисалар эканлиги баҳсли масалалардан бири бўлиб келмоқда. Айрим психолог ва тилшунослар бу борада биринчи фикрни ёқласалар, айримлари бу фикрга қарши чиқадилар³.

Энг сўнгги қарашларга кўра, “тил ва тафаккур ўзаро ажралмас ва чамбарчас боғлиқ ҳодисалардир. Лекин уларнинг иккови бир нарса эмас. Тил тафаккурнинг ифода шакли ва яшаш формаси сифатида инсон онгининг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутди. Тил қобиғидан ташқарида онгнинг қарор топиши мумкин эмас. ... Абстракт тафаккур тил туфайлигина воқе бўлади. Тилнинг мавжудлиги тафаккурнинг умумлаштирувчи фаолиятининг энг зарурий шартидир. Тилсиз бу ҳол мавжуд бўлмас эди. Чунки сўз умумлаштирувчи хусусиятга эга. Тил ўзига хос қонуниятларга эга ва бу қонуниятлар тафаккур қонуниятларидан фарқ қилади. Бу эса, ўз навбатида, тилнинг мустақил ҳодиса эканигини кўрсатади”⁴.

Е.С.Кубрякова лисоний тафаккур ҳақида фикр юритар экан, қуйидаги муаммони ўртага ташлайди: одам аввал ўйлаб, кейин гапирадими ёки бу икки фаолият бир вақтнинг ўзида амалга ошадими? Олиманинг фикрича, айрим ҳолатларда одам ўз нутқини ўйлаб, кейин тузади (масалан, мақола ёзганда).

¹ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 72.

² Кўчирма қуйидаги китобдан олинди: Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 28-31.

³ Ўша китоб. – Б. 26.

⁴ Фалсафа. Қомусий луғат. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 400.

Айрим ҳолларда эса фикрлаш ва сўзлаш жараёни айна бир вақтнинг ўзида амал қилади (масалан, суҳбат чоғида)¹.

Е.С.Кубрякованинг ушбу фикрини шеърый нутқ яратилиш жараёни ҳам исботлайди. Маълумки, кўп ҳолларда шеър мисралари бирданига, шиддат билан қоғозга тушади. Усмон Носирнинг “*Тилим чарчар, ажаб, гоҳи Сени таржима қилмоқдан*” сатрларида бу ҳолат жуда аниқ ифодаланган. Шоир ўз фикрларини ташқи нутққа “таржима қилар” экан, бизнингча, унда тафаккур ва нутқ жараёнлари бир вақтнинг ўзида амал қилади.

Е.С.Кубрякованинг психолингвистикадаги яна бир хизмати шундан иборатки, у ички нутқ яратилиши механизмида номинатив жараёнига ҳам амал қилиниши ҳақидаги қарашни ривожлантирди. Унинг таъкидлашича, фикрнинг шаклланиши ва лисоний тус олиши жараёнларида мия тили ташқи тилга икки канал – номинатив ва синтактик каналлар орқали ўтади. Номинатив канал номлаш вазифасини бажарса, синтактик канал нутқнинг грамматик-шаклий тузилишини белгилайди².

Кўринадики, нутқ яратилиши жараёнига оид фикрлар хилма-хил ва ечилиши лозим бўлган муаммолар ҳали етарли. Бундан 30 йилча аввал “Нутқий фаолият назарияси асослари” номли фундаментал асарда эпиграф қилиб келтирилган А.Н. Колмогоровнинг қуйидаги гапи, бизнингча, ҳали ҳам ўз долзарблигини сақлаб турибди: “Нутқ оқимини унинг яратилиши механизми ҳақидаги фаразсиз ўрганиш нафақат самарасиз, балки қизиқарсиз ҳамдир”³. Буни нутқ яратилиши назариясида янги пайдо бўлган йўналиш – когнитив тилшунослик томонидан қўйилаётган муаммолар ҳам исботламоқда.

2.2. Матн психолингвистик ёндашувлар талқинида

Матннинг антропоцентрик моҳияти психология ва лингвистика соҳалари кесишуви натижасида юзага келган психолингвистикада айниқса яққол намоён бўлади. Психолингвистик тадқиқотларда матннинг **матн тузувчи – матн – реципиент**дан иборат учлик⁴ нуқтаи назаридан тадқиқ этилиши унда хусусан шахс омилининг ролини чуқур ўрганишни тақозо этади.

Маълумки, психолингвистика соҳаси XX асрнинг 50-йилларида психология ва тилшунослик фанларининг ҳамкорлиги натижасида юзага келган. Психолингвистиканинг асосий тадқиқ объекти нутқий фаолият субъекти бўлган шахс, тил эгаси ҳисобланади. Рус тилшунослигида мазкур соҳа ривожига катта ҳисса қўшган А.А.Залевская психолингвистиканинг вазифаси ҳақида ёзар экан, “тилнинг амал қилишини психик феномен сифатида тавсифлаш ва тушунтириш” ушбу соҳанинг асосий мақсади бўлиши кераклигини таъкидлаган эди⁵.

¹ Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – С. 42.

² Кубрякова Е.С. Кўрсатилган асар. – Б. 140.

³ Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974.– С.3.

⁴ Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007. – 318 с.

⁵ Залевская А.А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – С. 25.

Психоллингвистикага доир кўплаб тадқиқотлар яратган рус тилшуноси ва психологи В.П.Белянин “Основы психологической диагностики (модели мира в литературе)” номли асарида матнга лингвистик ва психологик ёндашув ҳақидаги ўз концепциясини яратди. Олимнинг матн ҳақидаги қарашларини ақс эттирган 6 банддан иборат бўлган фикрларини тўлиқ келтиришни лозим, деб ҳисоблаймиз. Зеро, улар тилшунослигимизда ҳали шаклланиб улгурмаган матннинг психоллингвистик тадқиқ тамойиллари учун жуда муҳимдир.

1. В.П.Беляниннинг фикрига кўра, нутқ ортида нафақат тил тизими, балки психология ҳам туради. (Аёнки, бунда олим нутқ яратилиши жараёнини назарда тутган).

2. Ҳар хил матн ортида ҳар хил психология туради. (Бунда В.П.Белянин матн тузувчининг матнда ақс этувчи субъектив хусусиятларини назарда тутган).

3. Бадиий матн тузилиши акцентуаллашган онг тузилишига мувофиқдир. (Бунда Белянин онг психик тузилишининг матн тузилишига таъсирини назарда тутди. Унинг бу фикри кейинги бандда янада равшанроқ намоён бўлади).

4. Ҳиссий-мазмуний доминанта¹ бадиий матннинг семантик, морфологик, синтактик хусусиятлари, шунингдек, унинг услубияти намоён бўлишида асосий ролни бажаради.

5. Матн воқеълик – онг – олам манзараси – тил – матн тузувчи – реципиент – матн проекциясидан иборат тизим унсури ҳисобланади. (В.П.Белянин ушбу бандда матн яратилиши ва идрокиннинг барча лисоний ва нолисоний омилларини қайд этган).

6. Реципиентнинг бадиий асар ҳақидаги ўз талқини бўлиши мумкин. Бу талқин матн билан бирга реципиентнинг психологиясига ҳам боғлиқ бўлади².

(Бу бандда В.П.Белянин матн идрокиннинг хусусий ҳодиса эканлигини таъкидлаган).

Назаримизда, В.П.Белянин томонидан келтирилган ушбу қарашлар фақат бадиий матнни эмас, бошқа услубдаги матнларни ҳам психоллингвистик таҳлил қилиш учун асос бўла олади. Хусусан, 5-бандда баён этилган матннинг объектив воқеълик, онг, олам манзараси, нутқ яратилиши ва унинг идроки билан боғлиқ бўлган серқирра ва мураккаб ҳодиса эканлиги ҳақидаги қарашлар матннинг психоллингвистик моҳиятини яққол намоён этади.

Психоллингвистик таҳлилда **лисоний онг** масаласи ҳам марказий ўринлардан бирини эгаллайди. “Лисоний онг ташқи фаолиятни тил белгилари воситасида режалаштириш ва бошқаришдан иборат бўлган ички

¹ Ҳиссий-мазмуний доминанта ҳақида 3-бобда фикр билдирилади.

² Белянин В.П. Основы психоллингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М: Тривола, 2000. – С. 8-9.

жараёндир”¹. У хусусан, коммуникатсиянинг энг олий бирлиги бўлган матн яратилишида муҳим аҳамият касб этади.

Матннинг психоллингвистик таҳлилида энг муҳим бўлган объектлардан бири тил эгаси – матн тузувчи ва реципиент фаолиятидир. Маълумки, матн инсон томонидан инсон учун яратилади. Бу матн яратилиши ва унинг идрокидан иборат фаолият занжирининг антропоцентрик хусусиятга эгалигидан далолат беради. Психоллингвистик таҳлилда муаллиф-реципиент муносабатларида амал қилувчи лисоний ва нолисоний омиллар борки, уларни ўзаро уйғунликда тадқиқ этиш кутилган натижаларни олишга имкон яратади.

Тилшуносликда матн моҳияти, унга хос бўлган асосий белгилар ҳақида мавжуд бўлган фикрлар² матнни психоллингвистик аспектда ўрганган тадқиқотчилар томонидан ҳам эътироф этилади. Жумладан, яхлитлик, информативлик, боғланишлик каби хусусиятлар матннинг асосий белгилари эканлиги бир қатор психоллингвистларнинг ишларида ҳам қайд этиб ўтилган³. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотчилар матннинг психоллингвистик ўзига хослиги ҳақида айрим қарашларни ҳам илгари сурдилар. Жумладан, матнни психоллингвистик аспектда ўрганган Ю.А.Сорокин унинг боғланишлик ва яхлитликдан иборат белгиларига куйидаги тарзда ёндашади: “Матн яхлитлиги психологик нуқтаи назардан реципиент ва матннинг ўзаро муносабати жараёнида юзага келувчи яширин проекцион (концептуал) ҳолатдир, шунингдек, боғланишлик тил / нутқнинг қурилиши унсурлари баробарида унинг қурилиш унсурлари бўлмаган қисмларнинг ўзаро ҳамкорлиги натижаси ҳамдир⁴. Яна бир тилшунос А.И.Новиковнинг фикрига кўра эса матн яхлитлиги фақат унинг мазмуний тузилишига хосдир⁵. Новиковнинг ушбу хулосаси психологик ва когнитив нуқтаи назардан тўғри бўлса-да, матннинг ташқи тузилиши – синтактик-структур жиҳатини эътиборга олмаганлиги билан мунозаралидир. Зеро, матн яхлитлигини унинг ички тузилишигина таъминламайди.

А.И.Новиков матннинг психоллингвистик белгилари қаторида ахборот сиқиклиги (компрессивность)ни ҳам қайд этади⁶. Ахборот вербал шаклининг сиқиклиги Н.А.Жинкиннинг ҳар бир матнни битта гап шаклига келтириш мумкинлиги ҳақидаги ғоясига асосланган.

¹ Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007. – 318 с.

² Бу ҳақда қаранг: Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2009. – Б. 49-70.

³ Белянин В.П. Основы психологической диагностики (модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – С. 8-13; Пешкова Н.П. Психоллингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002. – С. 15; Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвopsихологии // Методология современной психоллингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.

⁴ Сорокин Ю.А. Текст: цельность, связность, эмотивность // Аспекты общей частной теории текста. – М., 1982. – С. 61-73.

⁵ Новиков А.И. Кўрсатилган мақола.

⁶ Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвopsихологии // Методология современной психоллингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С. 9-17.

А.И.Новиков юқорида қайд этилган мақоласида матнни таҳлил қилишнинг янги бир йўналиши ҳақидаги қарашларини ҳам баён этган. Унинг фикрича, психолингвистик ва когнитив тилшуносликда тил турли нуқтаи назарга кўра таҳлил қилинса-да, улар бир нуқтада кесишади. У мана шу нуқтани “лингвопсихология” деб аташни таклиф қилади¹.

Матнни психолингвистик таҳлил этиш ҳақидаги айрим тадқиқотларда унинг креоллаштирилганлик, мантиқий узилиш ҳамда интерпретативлик хусусиятлари ҳам эътиборга олиниши лозимлиги таъкидланади².

Креоллаштирилганлик (рус тилида: креолизованность) *креол*³ сўздан ҳосил қилинган бўлиб, реципиентга таъсир ўтказиш мақсадида вербал ҳамда новербал шаклларнинг уйғунлаштирилиши тушунилади. Рус тилшуноси М.Б.Ворошилованинг маълумотига кўра, бу тушунча психолингвистикага Ю.А.Сорокин ҳамда Е.Ф.Тарасовалар томонидан киритилган⁴. Креоллаштириш натижасида “вербал ва новербал унсурлар ягона визуал, тузилмавий, мазмуний ва функционал яхлитликни ҳосил қилади”⁵. Бундай матнлар сирасига тадқиқотчи реклама матнлари, киноматнларни киритади.

Психолингвистикага доир адабиётларда қайд этилган шаклий узилиш (рус тилида: скважность) ҳам матнга оид қизиқарли ҳодисалардан биридир. Маълумки, матнда кетма-кет келган жумлалар мазмунан ўзаро боғлиқ бўлади. Ана шу боғлиқлик кутилмаганда узилиб қолиши мумкин. Ў.Ҳошимовнинг “Ўзбек иши” деб номланган ҳикоясидан олинган қуйидаги парчада мана шу ҳодисани кўриш мумкин: *Йўқ, Жуманов Корягинга эмас, дераза томон интилди. Соқчи эшикдан киргунча бир ҳатлаб дераза раҳига чўккалаб олди. Шу аллозда бир сония, атиги бир сония Корягинга қаради. Ҳозиргина кўзларида ёниб турган газаб ифодаси ўрнида шу қадар чуқур, унсиз нафрат, ночорлик, изтироб... шу қадар теран ҳайрат бор эдики, Корягиннинг юраги орқага тортиб кетди.*

–Жуманов! – Василий Степанович дераза томон талпинди. – Жуманов...

Гатини тугатмасдан деразадан яна гира-шира оқшом ёруғи кўринди.

Соқчи икковлари баравар югуриб боришди. Чуқурликдаги ҳовлида, ҳовуз четидаги симёғочда лампочка ёниб турар, Жуманов япроқларини чанг босган арча тагида гайритабиий ёнбошлаб ётар эди: боши ҳовузнинг цемент қиррасида, гавдаси қирғоқда... Корягин унинг жон таслим қилаётиб, оёғини уч-тўрт силкитганини кўрди.

Берилган микроматнда халқимиз кечмишидаги фожиали даврлардан бири – пахта яккаҳокимлиги вақтида “ўзбек иши” деб аталган машъум ҳаракатнинг қурбонига айланган совхоз директори Жумановнинг

¹ Новиков А.И. Кўрсатилган мақола.

² Қаранг: Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007. – 318 с.

³ *креол* – Африка мамлакатларида африкаликларнинг тубжойли бўлмаган, келгинди халқ вакиллари билан бўлган никоҳларидан туғилган авлодлар / “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. 5 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 416.

⁴ Ворошилова Н.Б. Креолизованный текст: аспекты изучения // Политическая лингвистика. Вып. 20. – Екатеринбург, 2006. – С. 180-189.

⁵ Ворошилова М.Б. Кўрсатилган мақола.

терговчининг маънавий ва жисмоний қийноқларига чидолмасдан, ўзини тергов бўлаётган бинонинг юқори қаватидан пастга ташлаб ҳалок бўлиши эпизоди тасвирланган. Агар матндаги жумлаларга мантиқий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, унинг икки ўрнида муайян жумлалар тушириб қолдирилганини кўришимиз мумкин: бу – *Жуманов! – Василий Степанович дераза томон талпинди. – Жуманов... жумласидан кейинги Жуманов дераза раҳидан ўзини пастга отди* ҳамда *Соқчи икковлари баравар югуриб боришди* жумласидан олдинги *Корягин ва соқчи юқори қаватдан пастга тушиб, ҳовлига чиқишди* жумлаларидир. Ахборот изчиллиги ушбу жумлаларни тақозо этса-да, уларни матн таркибида қўлламаслик матннинг мазмуний яхлитлигига таъсир этмаган: реципиент муаллиф назарда тутган пропозицияларни матнда ифодаланган вазиятдан келиб чиқиб, ўзи тиклаши мумкин. Импликациянинг бу усули бадий матнларда кўп учрайди. Демак, мантиқий узилиш, айтиш мумкинки, матн ва реципиент муносабатларига, яъни матннинг мазмуний идрокига оид ҳодиса бўлиб, аборт сиққлигининг юзага келишига хизмат қилади.

Матннинг психоллингвистик хусусиятларидан бири интерпретативлик ҳисобланади. В.П.Белянин фикрига кўра, ҳар бир реципиент муайян матн ҳақида ўз интерпретациясига эга бўлиши мумкин. Матн идроки натижасида юзага келувчи интерпретация характери фақат матннинг эмас, реципиентнинг ҳам психологик хусусиятига боғлиқ бўлади. Муаллиф билан реципиент психологик жиҳатдан қанчалик яқин бўлса, уларнинг матн ҳақидаги интерпретацияси шунчалик мувофиқ бўлади¹.

2.3. Ўзбек тилидаги матнларда шахс руҳий ҳолатининг ифодаланиши

Тил инсоний ҳис-туйғуларни ифодалашнинг энг самарали усуллари билан биридир. У шундай хусусиятга эга бўлганлиги учун ҳам ўқувчининг туйғуларини “бошқара олади” – унинг қалбида турли кечинмалар, ҳиссиётларни пайдо қилади.

Хусусан, бадий матн “Инсонни руҳан тўлқинлантириш, йиғлатиш, кулдириш, хаёлот оламига етаклаш, ўйга чўмдириш, эстетик тафаккурини шакллантириш, воқеа-ҳодисаларга теран, бошқача назар билан боқишга ўргатиш каби кўплаб имкониятларни ўзида мужассам қилган бўлади”².

Бадий матннинг айна шу хусусиятини тадқиқ этган рус тилшуноси В.П.Белянин ўз китобларидан бирида Виготскийнинг “Ҳамма жойда – фонетикада, морфологияда, лексика ва семантикада, ҳатто ритмика, вазн ва мусикада – грамматик ва шаклий категориялар ортида психологик омиллар яширинган!” – деган фикрини келтириб ўтади.

Психоллингвистиканинг вазифаларидан бири тил бирликлари ортида яширинган психологик омилларни матннинг лингвистик хусусиятлари билан уйғунликда ўрганишдан иборатдир.

¹ Белянин В.П. Основы психоллингвистической диагностики (модели лира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – С. 8.

² Юлдашев М.М. Кўрсатилган диссертация. – Б. 99.

Психологияга доир адабиётларда инсон эмоцияси аффект (кучли, лекин киска муддатли эмоционал реакциялар), ҳиссиёт (узоқ ва турғун эмоционал муносабат), кайфият ва стресс (кучли руҳий зарба) каби турларга бўлиб ўрганилади¹. Табиийки, бадиий адабиёт бу эмоцияларнинг барча турларини ифодалаш имконига эга.

Психолингвистикада ўзига хос йўналиш яратган В.П.Белянин ўзининг “Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе)” номли китобида матнни психолингвистик таҳлил қилиб, матнда ифодаланган эмоция турларига кўра уларни 6 турга ажратади: 1) ёруғ матнлар; 2) қоронғи матнлар; 3) қайғули матнлар; 4) қувноқ матнлар; 5) чиройли матнлар; 6) мураккаб матнлар². Унинг “Психологическое литературоведение” номли китобида бу фикрлар янада чуқурлаштирилиб, бадиий матнлар психиатрик адабиётшунослик номли янги йўналиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинган³.

В.П.Белянин юқоридаги матн турлари таҳлилида инсоннинг қандай ҳиссиётлари устунлик қилганлигини психолог сифатида аниқлаш баробарида уларда қандай лингвистик бирликлар қўлланганлигига ҳам эътиборини қаратади.

В.П.Белянин бадиий асарнинг психолингвистик таҳлилига бағишланган асарида⁴ ҳиссий-мазмуний доминанта бадиий матн яратилишида асосий уюштирувчилик вазифасини бажариши ҳақидаги фикрни илгари сурди. Унинг қарашича, ҳиссий-мазмуний доминанта “матн яратилиши ядроси сифатида бадиий матннинг мазмуни, тузилиши, синтаксиси, услуби ва лексик танловини белгилаб беради”⁵. В.П.Белянин *ҳиссий-мазмуний доминанта* терминини куйидагича изоҳлайди: “Ҳиссий-мазмуний доминанта – муайян шахс типи учун характерли бўлган ҳамда олам манзараси ва матнни метафоралаштириш ва вербаллаштириш учун психик асос бўлиб хизмат қиладиган когнитив ва эмотив эталонлар тизимидир”⁶. Шу ўринда *доминанта* сўзининг психологик талқинини келтириб ўтишни жоиз жеб биламиз. Доминанта –(лот. *dominans* – ҳукмронлик қилувчи) марказий асаб тизимида вақтинча ҳукмронлик қилувчи рефлектор тизим бўлиб, бошқа рефлектор тизимларнинг тормозланиши натижасида организмни муайян фаолиятга йўналтирадиган яширин тайёргарликни яратувчи жараён ҳисобланади⁷. В.П.Белянин ҳиссий-мазмуний доминанта ҳақидаги қарашда матнда ифодаланган муайян вазиятни шахс акцентуацияси билан боғлайди⁸.

Ўзбек бадиий прозасида ҳам инсоний ҳиссиётлар ифодаси берилган микроматнлар кўплаб учрайди. Биз тадқиқотимизнинг ушбу қисмида,

¹ Шербатых Ю.В. Общая психология. СПб.: Питер, 2008. – 272 с.

² Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – 248 с.

³ Белянин В.Н. Психологическое литературоведение. – М., 2006.

⁴ Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – Б. 17.

⁵ Белянин В.П. Кўрсатилган асар.

⁶ Белянин В.П. Кўрсатилган асар. – Б. 23.

⁷ Сов. энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 409-410.

⁸ Белянин В.П. Кўрсатилган асар.

Беянин изидан бориб, турли ҳиссиётларнинг ифодаланишида қандай тил бирликлари актуаллашишини таҳлил этишга уриниб кўрамиз.

Аввало, айтиш лозимки, ҳиссиёт ифодаси берилган микроматнлар бадий асарларда турли ҳолатлар воситасида юзага келтирилади. Улардан асосийлари, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

1. Асар персонажининг руҳий ҳолати унинг нутқидан англашилади:

Наҳот, Сиз ёки Сизга нисбатан кўнглимда тугилган телба муҳаббат фақат ва фақат ўзимнинг устимдан қулиш учун яралган бўлса?! Бирон кимсага лом-лим деб оғиз очолмайман, аччиқ-аччиқ куламан, холос. Сөгинчнинг зўридан эзилиб-кичрайиб, ҳолсизланиб қолган лаҳзаларда – бедор тунлар юрак дуқуридан ўзга ҳамроҳ тополмай аламдан аввал ўзимга маломат тоишларини ёғдираман, сўнг Сизни айблашга ўтаман. Айблайман... ардоқлайман... соғинаман... Ўзимни зўрлаб бўлса-да, Сизни эсламасликка, исмингизу суратингизни хотирамда тикламасликка уринаман ва ҳарчанд уринганим сари... Сизни аввалгидан кўра қаттиқроқ яхши кўриб қоламан, аввалгидан кўпроқ ва тезроқ соғинаман, Сизга аталган қайноқ эҳтиросларимни аввалгидан кўра ёниб-тошиб изҳор этиш эҳтиёжи ортиб боради... (Х.Дўстмуҳаммад. “Ҳижроним мингдир менинг” қиссаси)

2. Персонажнинг руҳий ҳолати асар муаллифи нутқи воситасида берилади. Бунда муаллиф қуйидаги усуллардан фойдаланади: а) персонажнинг руҳий ҳолатини бевосита баён қилади:

Эшикдан қоқиниб-суришиб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқаётган табибга тўқнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўқсиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

–Бўстонимнинг гули! Очилмай сўлган гунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари қўйдаи маъратиб, қари бувангни кимга ташлаб кетмишсен, қўзичоғим?.. Инонган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумоним кимга қолур, олтиним? Кимга?..

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гўдакларча фарёди Али Қушчини титратиб юборди. Кўзида гилт-гилт ёш, у деворга суюнганича гарангсиб турарди. (О.Ёқубов. “Улуғбек хазинаси” романи);

б) персонажнинг жисмоний хатти-ҳаракатларини тасвирлаш орқали унинг руҳий ҳолатига ишора қилади. Маълумки, инсон руҳиятидаги бирор ўзгариш, масалан, қувониш, хафа бўлиш, кўрқувга тушиш ва шу каби турли ҳолатлар унинг зоҳирий кўринишида намоён бўлади. Масалан, инсон нохуш хабарни эшитганда ранги оқариб кетиши, уялганида қизариб кетиши, кўрққанида тиззалари қалтираши табиий ҳолатдир. Бадий матнда муайян шахс руҳий ҳолатини бевосита тасвирлашдан кўра ана шу ҳолатга ишора қилувчи жисмоний ўзгаришларни ифодаловчи бирликларни бериш нисбатан кўп кузатилади. Айтиш мумкинки, бундай бирликлар ҳатто стереотип бирликларга айланиб қолган. Буни қуйидаги изоҳларда кўриш мумкин:

–кўзлари чарақламоқ – хурсанд бўлмоқ

–қовоғи солиқ – хафа

–тиззалари бўшашиб кетмоқ – руҳан тушкунликка тушмоқ

- юзи оқармоқ – нохуш хабардан ўта таъсирланмоқ
- юзи қизармоқ – уялмоқ, қаттиқ ҳаяжонланмоқ
- оёғини судрамоқ – умидсизликка тушмоқ;
- ўрнидан сакраб турмоқ – бирор нарсадан ўта ҳаяжонланмоқ
- қўллари қалтирамоқ – ўта кўркмоқ ёки ўта асабийлашмоқ
- эти жимирламоқ – бирор ҳодисадан ўта таъсирланмоқ
- овози қалтирамоқ – ҳаяжонланмоқ
- юраги дукулламоқ – ўта ҳаяжонланмоқ
- ерга қарамоқ – уялмоқ
- кўзига ёш келмоқ

Инсон руҳий ҳолатини ифодалашда ўхшатишлар ҳам муҳим ўрин тутади. “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”да маъноси изоҳланган турғун ўхшатишлар ичида хусусан ҳолат билдирувчи ўхшатишлар ўзининг таъсирчанлиги, образлилиги ва лингвопоэтик жиҳати билан ажралиб туради. Улар қаторига *баҳор ҳавосидай ўзгарувчан, безгак тутгандай қалтирамоқ, ёш боладай севинмоқ, бўздай оқармоқ, бўтадай бўзламоқ, вулқондай отилиб чиқмоқ, тилла топган гадойдай хурсанд, тўрвасини йўқотган гадойдай каловламоқ, гулдай сўлмоқ, ранги докадай оқармоқ, етим кўзидай мўлтирамоқ, игна устида ўтиргандай безовта бўлмоқ, илон чаққандек тўлганмоқ, лавлагидай қизармоқ, лойдай бўшаимоқ, михлангандек қотиб қолмоқ, сувга тушган мушукдек шалвирамоқ, оловдай ёнмоқ, сеҳрлангандек қотиб қолмоқ, устидан совуқ сув қуйгандек сесканмоқ, ўтдай куймоқ* каби турғун ўхшатишларни¹ киритиш мумкин. Шахс ҳолатини образли тарзда ифодаловчи юқоридаги ўхшатишларда ўхшатиш эталони муҳим аҳамият касб этиб, у тил эгаларининг лисоний хотирасида барқарор бирлик сифатида сақланиб туради². “Халқнинг миллий образли тафаккур тарзининг маҳсули сифатида турғунлашган, эталонлашган образлар миллий идрокни акс эттиради”³. Прецедент бирликлар қаторида турувчи бу каби эталонлар шахс руҳий ҳолатини эмоционал-экспрессив тарзда ифодаловчи воситалардан бири ҳисобланади.

Ўзбек насрининг энг гўзал намуналаридан бири бўлган “Ўткан кунлар” романида қўлланган ўхшатишларга эътибор беринг:

Ош-сувдан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмишига юбориб, менга қараб кулди:

Саодатга бир яхши жойдан куяв чиқиб қолди. Кеча унашсак унашкудек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни олайин, деб совчиларни қайтардим. – демасинми, устимдан бир челақ совуқ сув қуйгандек энтикдим, қандай жавоб беришга тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолгач, куч орқасида тилимни базур шу сўзга ҳаракатлантирдим:

¹ Қаранг: Маҳмудов Н., Худайберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 320 б.

² Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли миллий тафаккур маҳсули / Маҳмудов Н., Худайберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – Б. 10.-11.

³ Маҳмудов Н. Кўрсатилган мақола. – Б. 10.

–Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак...

...**Чаён каби мени захарламакда** бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришқа ортиқ тўзалмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим. **Чиққач, оёғи куйган товукдек тўрт томонга югура боиладим.** Эпақалик бир гап эсимга келмас эди. Ниҳоят, ақлимни бошимга йиғиб, сирримдан воқиф бир ошнамга кенгаиш солдим... Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, **тиканга агнаган каби азобланар эдим** ва сустлигим учун ўз-ўзимни сўкар эдим.

Юқоридаги матнга эътибор берадиган бўлсак, уста Олимнинг севгилиси – Саодатдан айрилиб қолиши мумкинлигини ўйлаб ўзини йўқотиб қўйиши матнда жуда таъсирли ифодаланган. Эътиборлиси шундаки, А.Қодирий бундай рухий ҳолатни тасвирлашда фақат турғун ўхшатишлардан фойдаланган ва бу ёзувчининг мақсадига тўла мувофиқ бўлган.

в) табиат тасвири орқали персонажнинг рухий ҳолатига ишора қилади:

*Куз тонги салқин ва хушхаво бўлади; энди қуёшнинг тафти тонгги қировларнигина эритишга зўрға етади; субҳи-содиқданоқ бу ерларни ташлаб кетаётган қушларнинг сайроғи, қийқириқлари қулоққа чалинади; узоқ-узоқлардаги тоғларга лангар ташлаган аёз қўшинлари ҳали қуёш кезиб юрган чўлларга ва пахтазорларга тажовузкор назар ташлайди, саҳар пайтлари эса кучи ва истеҳкомини билиб олмоқчи каби бу ерларга туманлар жосусона сирғалиб киради, қуёш чиқиши билан яна тоғлар орасига яширинади. Куз тонгида юрагингда пахтазор каби сирли ва хатарли нимадир уйғонади, лекин у туйғунинг отини сен ҳеч қачон тополмайсан, зотан, **бу туйғунинг оти ҳам бўлмайди.** (Н.Эшонкул. “Момоқўшиқ” киссаси)*

Инсоннинг рухий ҳолати акс этган матнлар шуни кўрсатадики, уларнинг синтактик-шаклий тузилиши ҳамда матн яратиш учун лозим бўлган номинатив бирликлар қандай бўлишини айнан матнда ифодаланаётган ҳиссиётнинг характери белгилаб беради – матн тузувчи шу ҳиссиётга мос келувчи сўзлар, жумлалар ва оҳангдан фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу, В.П.Белянин таъкидлаганидек, матннинг муҳим психолингвистик хусусиятларидан биридир.

Бадий асарларни кузатиш натижасида айтиш мумкинки, оҳанг инсоннинг аффектив ҳолатини тасвирлашда энг актуал бирлик сифатида намоён бўлади. Қуйидаги матнларга эътибор беринг:

Икромжон ҳамон унинг дуч келган жойига мушт соларди. У муштларди-ю, аллақандай хунук овоз билан бақирарди:

–**Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётганда кўриб туриб ёнига боролмаган, оқпадар! Ўз қўли билан тупроққа қўйишдан қочган, ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргга қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни ўлдирдинг! Ўзинг ўлдириб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларини томоша қилдингми? Ифлос!** (С.Аҳмад. “Уфқ” романи)

Юқоридаги матнда ажратиб кўрсатилган сўзларга эътибор берадиган бўлсак, уларнинг алоҳида оҳанг билан айтилишини сезиш мумкин. Албатта, бундай оҳангни ёзувда кўрсатиб беришнинг иложи йўқ. Шу сабабли бундай

ҳолатларда реципиентнинг оҳангни ҳис қилиш салоҳияти муҳим аҳамият касб этади.

Матнда психологик ҳолатларни ифодалашда ассоциатив сўзлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бундай сўзлар матнда ўзига хос ассоциатив майдон ҳосил қилиб, матн ўқувчисининг руҳиятида ҳам муайян ҳолатни юзага келтиради. Бундай ҳолатнинг юзага келишига матнда қўлланган, психологик жихатдан ўзаро алоқадор бўлган сўзлар ҳақидаги образларнинг қайта тикланиши сабаб бўлади.

Маълумки, сўзлар ўз маъноси билан инсон психикасига таъсир этиш хусусиятига эга. Инсон ўз хотирасида сўзларнинг маънолари билан бирга уларнинг объектив оламда ўз сезги аъзолари орқали ҳис этган хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни ҳам сақлайди. Шу сабабли муайян сўз уни эшитувчи одам хотирасида муайян ассоциацияларни пайдо қилади. Агар матнда бир ассоциатив майдонга кирувчи сўзлар қўлланган бўлса, улар ўқувчи психикасига янада кучлироқ таъсир этади. Қуйидаги матнга эътибор беринг: *Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб бозорбошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб, қаришисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан иргишлаб борар эди; бироқ гўристон кўчасига бурилиб, салобат билан тебранаётган қоп-қора чинор остида оқаришиб турган сағаналарни, белгисиз зулматни кўрганда юраги увушди-ю, зовур кўпригидан ўтиб, икки қадам юрганча тўхтаб қолди. Даҳшат унинг юрагига раҳна солди: Ганжиравон, ота-онаси, дугоналари хаёлидан кўтарилиб, кўз олдида оппоқ кафанга ўралиб сағана ва гўрлар атрофида елиб юрган арвоҳлар келди. Унинг эти живирлашиб, сочи бошидаги рўмолини бир қарич кўтаргандай бўлди. Унсин беихтиёр бир қадам орқага чекинди, лекин шу ондаёқ худди ўликдан кўрқмаслигини бировга писанда қилаётгандай, бақариб: “Ўликнинг жони йўқ, ўликнинг жони йўқ!” – деб олға интилди. Шу югурганича чинор остидаги Онҳазратим сағанаси олдида тўхтади; чойнак билан қумғонни оёғи остига қўйди, паранжи-чимматини бир чеккага ташлади, ичида: “Кўпи кетиб ози қолди”, - деб суюнди. (А.Қаҳҳор. “Даҳшат” ҳикояси).*

Матндан кўринадики, унинг таркибида қўлланган *гўристон, сағана, кафан, ўлик, гўр, зулмат, қоп-қора* сўзлари ҳикоя персонажи – Унсиннинг юрагидаги бениҳоя кучли даҳшатни ифодалаш билан бирга, ўқувчида ҳам кўрқув ҳисларини пайдо қилади. Ўқувчи гўёки Унсин билан бирга “қоп-қора чинор остида оқаришиб турган сағаналарни, белгисиз зулматни” кўргандек “юраги увушади”. Бу ерда тил (сўзлар) машҳур руҳшунос П.Павлов айтганидек, иккинчи сигнал вазифасини бажариб, инсоннинг марказий асаб тизимидаги маълум нуқталарни “уйғотади”, яъни ассоциатив майдонга кирувчи сўзлар ҳақидаги образларни қайта тиклайди. Бу жараён инсон туйғуларини тасвирлаш бош мақсади бўлган лирик тур жанрларидан бири бўлган шеърда янада ёрқинроқ намоён бўлади. Турли шеърларни мутолаа қилганимизда бизда турли кайфиятнинг пайдо бўлишига энг аввало унинг оҳанги ва ассоциатив сўзлар пайдо этувчи реакция сабаб бўлади. Ўқувчи шеърни ўқиш жараёнида унда ифодаланган мазмунни англаш баробарида

шеър оҳанги ва ассоциатив сўзлар таъсирини ҳам ҳис қилиб боради. Масалан, А.Ориповнинг “Севги ўлими” номли шеъри ана шундай хусусиятга эгадир:

*Ёмғирли кун эди, атроф жим, соқит,
Сенинг кўзларингга боқардим сармаст.
Секин шивирладинг: “Кўй, боқма, йигит,
Севгинг менга янгилик эмас”.*
*Ёмғир ҳам тинмади ўша кунни ҳеч,
У ҳам қуволмади кўзда хобингни.
Совуқ, рутубатли хонамга шу кеч
Олиб қайтдим изтиробингни...*

Шеърӣ матнда қўлланган *ёмғирли кун, жим, соқит, секин, совуқ, рутубатли, изтироб* сўзлари ўқувчи шуурида ёмғирли, совуқ ва рутубатли ҳаво пайдо қиладиган маҳзун кайфиятни юзага келтиради. Шеърӣ матнда ифодаланган умидсизлик ўқувчи юрагига ҳам кириб боради.

Демак, адабиётшунос олимлар томонидан “сўз сеҳри” деб таърифланувчи ушбу жараён маълум маънода ўз моддий асосига эга, дейиш мумкин. Бунда матн ўқувчисининг тезауруси, сўзни ва оҳангни ҳис этиш салоҳияти, шунингдек, муайян адабий жараён меъёрлари ҳақидаги билими ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу борада матн муаллифи ва ўқувчи тенг даражада бўлмас экан, ўқувчи матнда ифодаланган бадиий мазмунни ҳеч қачон унинг муаллифи даражасида англаб етолмайди.

Назорат саволлари:

1. Психолингвистиканинг асосий тадқиқ объектига нималар киради?
2. *Нутқий фаолият* деганда нимани тушунасиз?
3. Нутқ яратилиши ҳақидаги назарияда қандай масалалар долзарб муаммолар ҳисобланади?
4. Н.И.Жинкиннинг универсал-предмет коди нимани англатади?
5. *Матн тузувчи – матн – реципиент* учлиги нимани англатади?
6. Психолингвистикага доир яратилган қандай тадқиқотларни биласиз?
7. Психолингвистик таҳлилда *лисоний онг* масаласи нимани англатади?
8. Матннинг психолингвистик таҳлилида энг муҳим бўлган объектларни сананг.
9. Психолингвистикага доир адабиётларда қайд этилган *шаклий узилиш* термини нимани англатади?
10. Бадиий адабиётда инсоний ҳиссиётларнинг ифодаланишида қандай тил бирликлари қўлланади?
11. Оҳанг инсоннинг аффектив ҳолатини тасвирлашда қандай ўрин тутади?
12. Матнда қўлланган ассоциатив сўзлар қандай вазифа бажаради?

Адабиётлар

1. Bublitz W. Englische Pragmatik. Eine Einföhrung. - Berlin, 2001.
2. Chafe W. Discourse, consciousness and time. -Chicago, 1994. - 311 p.
3. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
4. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2008. – 24 б.
5. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39.
6. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникатсия. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
7. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 159 б.
8. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. – С 387-415.
10. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.
11. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. –М.: Наука, 1991. – 238 с.

Интернет материаллари:

12. [http://www. Nbuu. Gov. ua/portal/Soc-Gum/ls 2008-17/dorofeev/pdf.:](http://www.Nbuu.Gov.ua/portal/Soc-Gum/ls 2008-17/dorofeev/pdf.) Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики.
13. [http www philology / ru/ linguistics 2 / narhimova 07 htm.:](http www philology / ru/ linguistics 2 / narhimova 07 htm.) Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации.

3- Мавзу: Ассоциатив тажриба методи

РЕЖА:

- 3.1. Тилда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши.
- 3.2. Ассоциатив тажриба методининг моҳияти.
- 3.3. Ассоциатив тажриба турлари.
- 3.4. Ассоциатив луғатларнинг тузилиши, амалий аҳамияти.

Таянч иборалар: *вербал ассоциация, ассоциатив алоқа, ассоциатив тажриба методи, ассоциатив лугат, эркин ассоциатив тажриба, йўналтирилган ассоциатив тажриба методи.*

3.1. Тилда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши

Жаҳон тилшунослигида вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши, ассоциатив жуфтликларнинг хусусиятлари, таснифи масаласи чуқур ўрганилди, бугунги кунда ҳам бу йўналишда кўплаб ишлар олиб борилмоқда. Бу муаммо жаҳоннинг машҳур тилшунос олимлари: Ф. Гальтон, А. Тумб, К. Марб, Г. Кент, А. Розанов, Д.С. Палермо, М. Розенцвейг, Р. Вудвортс, Л. Постмэн, К. Нобл, Ж. Диз, Ж. Женкинс, Ф. Креймер, А.Р. Лурия, А.А. Леонтьев, Л.В. Сахарный, А.А. Залевская, Ю.Н. Карауловлар томонидан турли тиллар мисолида чуқур таҳлил этилди.

Ўзбек тилшунослигида ўзбек тилидаги лексик бирликларнинг ассоциатив боғланиши масаласи таҳлил этилган ишлар санокли. Хусусан, И.Азимованинг «Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи» номли номзодлик ишида публицистик матнни ҳосил қилувчи лексик ассоциациялар таҳлилга тортилган бўлса, Д.Худойберганованинг «Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи» мавзuidaги докторлик ишида бадий матнда кўлланган ассоциатив муносабатдаги лексик бирликларнинг хусусиятлари ёритилди.¹ Ўзбек тилидаги лексик бирликларнинг ассоциатив боғланиши муаммоси шу тил доирасида монографик аспектда махсус ўрганилган эмас. Рус олимаси А.Залевская қиёсий аспектда рус, қозок, қирғиз, ўзбек тилларидаги 111 та сўз-коррелят мисолида бу тилларга хос лексик ассоциацияларни қиёсан ўрганиб, муайян хулосаларини эълон қилган.² Бироқ ўзбек тилидаги лексик ассоциациялар таҳлили, ассоциатларнинг миллий-маданий, гендерологик, ижтимоий белгилари нутқтаи назаридан тадқиқи ҳозирги кунда долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Қуйида ўзбек тилида вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши хусусида фикр юритамиз.

Кейинги йилларда тилни ундан фойдаланувчи инсонга хос индивидуал хусусиятлар, нутқий фаолият амалга оширилаётган вазият, макон, замон каби ташқи омиллар билан алоқадорликда тадқиқ этиш ўзбек тилшунослигининг ҳам марказий масалаларидан бирига айланди. Бу йўналишда олиб борилаётган тадқиқотлар анъанавий лингвистик ёндашувларда шаклланган айрим хулосаларни тубдан ўзгартирди. Жумладан, воқеъликнинг онгда акс этиши ва тилга кўчирилиши тўғридан-тўғри амалга ошадиган оддий жараён бўлмай, бу жараёнда онгда амалга ошадиган таҳлилий фаолиятнинг кўп босқичли ва мураккаб эканлиги, бу фаолиятнинг энг сўнгги босқичидагина

¹ И.Азимова. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008; Д.Худойберганова. Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний идроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015.

² А.А.Залевская. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека (на материале межъязыкового сопоставления результатов ассоциативных экспериментов): Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. - М., 1980. – 32 с.

воқеъликнинг вербал ифода топиши – лисоний «либос» кийиши ҳақидаги назарий қарашлар шаклланди.¹

Воқеъликнинг вербал ифодаси ва бунда воқеълик – онг – тил учлиги муносабатининг таҳлилида қуйидаги муҳим жиҳатга ҳам эътибор қаратилиши лозим. Воқеълик инсон онгида у билан бевосита алоқадор бўлган макон, замон, сабаб, мақсад каби омиллардан ажралган ҳолда акс этмайди. Муайян воқеъликнинг объектив мавжуд бўлиш шарти сифатида ёнма-ён юрувчи бундай омиллар инсон онгида воқеълик образининг ҳамроҳлари сифатида бирга гавдаланиб, у билан ассоциатив боғланган «занжир»ни ҳосил қилади.

Ташқи олам инсон онгида бир-бири билан алоқадор воқеъликлар ҳамроҳлигида акс этгани боис улар ассоциатив тарзда бири иккинчисини ёдга туширади. Бу жиҳатдан қараганда, онгда акс этган ассоциатив алоқаларнинг тилда ҳам ифода топиши бежиз эмас. Турли воқеъликларнинг онгда акс этган ассоциатив алоқаси тилда ҳам бир-бирини эслатувчи бирликларнинг ассоциатив боғланишини юзага келтиради. Масалан, дарахтнинг ўсиб униши учун тупроқ, сув кабилар зарур; дарахт боғ, майдон каби жойларда ўсади. Дарахт ва унинг тупроқ, сув, боғ кабилар билан алоқаси инсон хотирасида *дарахт* лексемаси орқали *тупроқ, сув, боғ, майдон* каби лексемаларнинг ёдга тушишига сабабчи бўлади. Атоқли тилшунос олим А.Нурмоновнинг фикрича, «...лисоний бирликлар нутқ жараёнидан ташқари ўзаро қандайдир умумий белги асосида хотирада муайян гуруҳларга бирлашиб туради... Бундай муносабатнинг синтагматик муносабатдан тамомила бошқача хусусиятга эгаллигини кўриш қийин эмас. Кейинги муносабат чўзиқликка эга эмас, у мияда локаллашади ва ҳар бир шахснинг хотирасида сақланувчи хазинага мансуб бўлади. Бундай муносабат ассоциатив муносабат ҳисобланади».² Айрим тилшунослар тил бирликлари ўртасидаги бундай ассоциатив муносабатни психих тузилмалар ассоциациясидан фарқлаш мақсадида «вербал ассоциация» термини билан ифода этишни маъқул кўришади.³ Лингвистик ассоциацияга нисбатан бу терминнинг қўлланишини, бизнингча ҳам, ўзини оқлайди.

Вербал ассоциациялар тил эгасининг воқеълик ҳақидаги психологик тасавури асосида юзага келади. Шу сабабли вербал ассоциациялар ҳар бир тил эгасида турлича шаклланади. Вербал ассоциациялар кўлами тил эгасининг лексик бирликлар захирасига боғлиқ. Болалар ва катталар, турли касб эгаларида ассоциатив майдон кўлами, унинг таркиби турлича бўлади.

Вербал ассоциацияларга хос хусусиятлардан бири шуки, улар турли нутқий тузилмаларнинг яратилишига йўл очади. Бошқача айтганда, ҳар қандай нутқий тузилма учун семантик жиҳатдан ўзаро ассоциатив боғланган бирликлар (лексик, синтактик бирликлар) асосий материал вазифасини

¹ Ш.Сафаров. Когнитив тилшунослик. - Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 23.

² А.Нурмонов. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Akademhashr, – Б. 98.

³ М.В.Ермолова. Ассоциативные семантические модели выражения запрета в немецком языке (на материале пословиц и поговорок) // Известия Российского гос.пед.ун-та имени А.И.Герцена. 2009. - №106. – С.137.

ўтайди. Масалан, *беламоқ* лексемаси ўзбек халқи хотирасида бир-бири билан ассоциатив боғланган *бешик, бола, чақалоқ, гўдак, фарзанд, она* лексемаларини гавдалантиради. Бу лексемалар иштирокида нутқда «*Бола бешикка беланди*», «*Она чақалогини бешикка беледи*» ёки «*Она гўдагини бешикка беледи*» жумлаларини тузиш мумкин бўлади. Бундай жумлаларни тузиш учун тил эгаси нафақат тилнинг грамматик қоидаларини билиши, балки бешик ҳақидаги миллий-маданий қадриятлардан ҳам хабардор бўлиши лозим. Баъзи нутқий тузилмалар учун семантик жиҳатдан ассоциатив боғланган синтактик бирликлар (сўз бирикмаси ва гаплар) қурилиш вазифасини ўтайди. Тил эгаси лисоний захирасида ўрнашган мақол, матал, прецедент жумлалар турли нутқий тузилмалар учун тайёр материал вазифасини ўтайди. Масалан, нутқий акт жараёнида «*Болали уй – бозор, боласиз уй – мазор*» мақоли лисоний захирадан тайёр ҳолда олинади. Демак, ассоциатив боғланган бирликлар (лексик, синтактик бирликлар) нутқий тузилмалар учун қурилиш материали вазифасини ўтайди. Рус тилшуноси Ю.Н.Карауловнинг фикрича, «*Ҳар қандай сўз бизнинг онгимизда, хотирамизда, худди шундай нутқий тузилмаларимизда ҳам, алоҳида тарзда мавжуд бўлмайди: у ўнлаб, юзлаб «иплар» орқали бошқа сўзларга томон интилади. Ҳар қандай сўз, айтиш мумкинки, «давом эттирилиш»ни талаб қилади, ўз жуфтини қидиради, «икки сўз модели»га айланишни хоҳлайди. Бу тарздаги «давом эттирилиш» имконияти, бу каби икки сўз модели – типик ҳол бўлиб, тил эгаси томонидан осон талаффуз этилади, ҳақиқатга яқин ва тушунарли бўлиб, ассоциатив луғатларда ҳам қайд этилади. Шунга кўра ҳар бир стимул – реакция жуфтлиги ҳали тугалланмаган жумла, унинг зарур таркибий қисми ё грамматик жиҳатдан шаклланган бўлаги ёки тугалланган шаклга келтириш лозим бўлган бўлажак жумланинг ядросидир».¹ Бироқ ҳар бир стимул – реакция жуфтлиги ҳар доим ҳам нутқий тузилма учун қурилиш материали бўлавермайди. Бу ўринда семантик жиҳатдан боғланган стимул – реакция жуфтлиги ҳақида гапириш ўринли. Негаки ассоциатив майдон таркибида синалувчи томонидан сунъий тарзда ҳосил қилинган ёки стимул сўзнинг фақат фонетик структураси ёки талаффузи асосида ҳосил қилинган, стимул сўз билан бирор бир жиҳатдан боғланмайдиган нутқий тузилмани шакллантиришда иштирок этмайдиган ассоциатлар ҳам учраб туради.*

Вербал ассоциациялар, хусусан, лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

Ҳар бир тилда ассоциатив муносабатга киришувчи лексик бирликлар қайд этилади. Ҳар қандай лексик бирлик, у қандай грамматик шаклга ёки қандай маънога эга бўлмасин, инсон хотирасида турли омилларга боғлиқ ҳолда қандайдир лексик бирликларни, ибора, мақол ёки бошқа бирликларни ёдга туширади, улар билан ассоциатив боғланади. Устоз А.Нурмонов лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлишини лексемаларга хос умумий белги билан

¹ Ю.Н. Караулов. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. Книга 1. – М., 1994. – С. 191.

боғлайди. Унинг фикрича, “сўз синтагматик муносабатга кириши билан бирга нуткий жараёндан ташқарида бошқа сўзлар билан умумийлик белгисига кўра сўзловчи тил хотирасида ассоциациялашади ва бу ассоциациялашган бирликлар хотирада муайян гуруҳларни ҳосил қилади.”¹ Албатта, тилнинг лексик бирликлари семантик, структур, деривация, коннотатив, акустик каби қатор белгилари асосида умумийликка бирлашиши мумкин. Бу каби умумий белгилар кўплаб лексик ассоциацияларда кузатилади. Бироқ ўтказилган ассоциатив тажрибаларда лексема маъносини тушунмай, сунъий тарзда ҳосил қилинган *чаён – ёввойи ҳайвон, маориф – одамлар йиғилиши* тарзидаги жуфтликларда стимул сўз ва ассоциат ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик кузатилмайди. Тил эгасининг воқеъликка баҳо муносабатини ифода этиши асосида (экстралингвистик омил) ҳосил бўлган *мастава – жонга теккан, ширинлик – жони дилим* жуфтликларида ҳам стимул сўз ва ассоциат ўртасида умумий лингвистик белги акс этмайди.

Шуниси характерлики, лексик бирликнинг семантик компонентлари орқали ҳам инсон онгида ассоциатив боғланишлар юзага келади. Бу ўринда семантик ва ассоциатив компонентлар бирлиги ҳақида гапириш мумкин бўлади. Бироқ сўзларнинг ассоциатив боғланишини лексеманинг фақат семантик тузилиши асосида белгилаш тўғри бўлмайди. Тилда лексеманинг шаклий тузилиши, акустик белгиси асосида ҳам ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши кузатилади.

Тилшуносликда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши турли омиллар билан боғланади. Рус олимаси Л.Э.Кузнецованинг фикрича, ассоциацияларнинг ҳосил бўлишига: 1) лингвистик омил (стимул сўзнинг муайян хусусиятлари); 2) прагматик омил (синалувчи “шахси” таъсири) таъсир кўрсатади. Олима бу омиллар қаторига тажриба ўтказиш шарт-шароити омилни ҳам қўшишни тавсия этади.² Бизнингча, синалувчи “шахси” таъсири ҳамда тажриба ўтказиш шарт-шароити омилни моҳиятан экстралингвистик омилга бирлаштирган маъқул. Масалага бу жиҳатдан ёндашилса, ассоциатив жуфтликларнинг ҳосил бўлишига таъсир кўрсатувчи омилларни лингвистик ва экстралингвистик омилларга ажратган ҳолда ўрганиш мумкин бўлади.

Ўзбек тилида лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлишида қуйидаги лингвистик омиллар муҳим ўрин тутаяди: 1) лексемаларнинг семантик жиҳатдан ўзаро боғлиқлиги; 2) лексемаларнинг ясалишидаги умумийлик; 3) лексемаларнинг талаффуздаги ҳамоҳанглиги; 4) лексемалар миллий-маданий белгисининг муштараклиги; 5) лексемаларнинг ижтимоийлик белгисига кўра яқинлиги; 6) лексемаларнинг гендер белгисига кўра алоқаси.

Ташқи оламдаги турли воқеъликлар алоқадорлиги, нутқ эгасининг шахс хусусиятлари, руҳияти, прагматик хоҳиши, баҳо муносабати, касби кабилар билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган ассоциациялар экстралингвистик

¹ А.Нурмонов. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари («Лингвис-тика» йўналишидаги магистрлар учун ўқув қўлланма). – Андижон. – Б. 58.

² Л.Э.Кузнецова. ЛЮБОВЬ как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты: Дис. ... канд.филол.нук. – Краснодар, 2005 // <http://31f.ru/dissertation/page>

омиллар саналади. Қуйида бу омиллар билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган вербал ассоциациялар ҳақида фикр юритамиз.

Лексемалар семантикасига асосланган ассоциация. Инсоннинг лисоний хотирасида тилдаги лексик бирликлар билан бирга уларнинг луғавий маънолари ҳам муҳрланади. Бу ҳолат лексик бирликлар семантикаси билан боғлиқ турли ассоциацияларнинг юзага келишига йўл очади. Устоз А.Нурмоновнинг фикрича, “... ассоциация ҳам мазмун, ҳам шакл асосида ёки фақат шакл, ё фақат мазмун асосида юзага келиши мумкин.”¹ Д.Худойберганова ассоциацияларнинг ҳосил бўлишини сўз маъноси ва сўзга хос хусусиятлар билан боғлайди. Унинг фикрича, “инсон ўз хотирасида сўзларнинг маънолари билан бирга уларнинг объектив оламда ўз сезги аъзолари орқали ҳис этган хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни ҳам сақлайди. Шу сабабли муайян сўз уни эшитувчи одам хотирасида муайян ассоциацияларни пайдо қилади.”²

Тилда лексемаларнинг семантик белгисига кўра ўзаро алоқаси лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлишига олиб келади. Жумладан, синонимик муносабатдаги лексик бирликларнинг ўзаро семантик алоқаси инсон хотирасида уларнинг бир-бирини ёдга солишига сабабчи бўлади. Масалан, *афт* – *башара*, *ҳусн* – *чирой* жуфтликлари синонимик муносабат асосида ҳосил бўлади. Бу ўринда шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, лексема ва унинг ассоциациясига хос умумий прагматик маъно (уларнинг салбий ёки ижобий баҳо муносабатини ифода этиши) ҳам ассоциатив жуфтликларнинг бир-бирини ёдга туширишига олиб келади. Шу сабабли *афт* лексемаси эшитилиши ёки ўқилиши билан хотирада дастлабки ўринда салбий баҳо муносабатини ифода этувчи айнан *башара* (ёки *турқ*) лексемаси жонланади.

Антонимик муносабатдаги лексик бирликларнинг ассоциатив боғланиши ҳам семантик алоқадорликка асосланади. Маълумки, ҳар қандай зиддият бир-бирига қаршилантирилган зид аъзоларни тақозо этади. Зид аъзоларнинг қаршилантириш орқали ўзаро боғланиши уларнинг бир-бирини ёдга туширишига сабаб бўлади. Бу ҳолат семантик жиҳатдан ўзаро зидланувчи лексемаларнинг ҳам тилда лексик ассоциацияларни ҳосил қилишини англайди. Масалан, *олис* лексемаси инсон хотирасида *яқин* лексемасини гавдалантиради ва аксинча, *яқин* лексемаси ўз навбатида *олис* лексемасини ёдга солади.

Антонимик ва энантиосемик бирликлар фарқини изоҳлар экан, Ё.Одилов антонимик бирликлар ассоциацияси ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Антонимияда зид аъзолардан бирининг воқеланиши ассоциатив тарзда иккинчисини намоён этади, яъни *яхши* дейилиши билан тасаввуримизда *ёмон* тушунчаси акс этади, энантиосемияда эса ундай эмас. Энантиосемик бирликлар киши тил хотирасида тайёр ҳолда мавжуд бўлса-да, уларнинг контекст билан боғлиқлиги туфайли бир маъно ассоциатив тарзда иккинчи

¹ А.Нурмонов. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари («Лингвис-тика» йўналишидаги магистрлар учун ўқув қўлланма). – Андижон. – Б. 59.

² Д.Худойберганова. Ўзбек тилида матннинг антропоцентриқ тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний гидроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2015. – Б. 109.

маънони ёдга туширмайди».¹

Ўзбек тилида семантик алоқадорликка асосланган лексик ассоциацияларнинг яна бир кўриниши уядош лексемалар орқали ҳосил бўлади. Бир мавзуй уяга мансуб лексемалар семантик жиҳатдан яқин тушунчаларни англатгани боис инсон хотирасида бир-бирини ёдга солувчи ассоциацияларни гавдалантиради. Масалан, *қалтоқ* лексемаси инсон хотирасида *дўппи* ассоциациясини ҳосил қилади, *ботинка* лексемаси *туфли* лексемасини ёдга туширади.

Ўзбек тилида *қўй – ҳайвон*, *капалак – ҳашарот*, *ўрик – дарахт* типдаги ассоциациялар лексемалар ўртасидаги тур-жинс муносабати асосида ҳосил бўлса, *эшик – уй*, *бармоқ – қўл* ассоциатив жуфтликлари лексемалар ўртасидаги бутун-бўлак муносабати асосида ҳосил бўлади. Бу каби вербал ассоциацияларнинг шаклланишида ҳам лексемаларнинг семантик алоқадорлиги муҳим ўрин тутди.

Мисоллар таҳлилидан маълум бўладиги, лексемаларнинг ўзига хос семантик хусусиятлари тилда турли ассоциацияларнинг ҳосил бўлишига олиб келади.

Лексемаларнинг ясалишига асосланган ассоциация. Лексема ва у орқали ҳосил бўлган ясалмалар ўртасидаги алоқа-боғланиш ҳам инсон тафаккурида бир-бирини ёдга солувчи ассоциацияларни юзага келтиради. Масалан, *иш* лексемаси у асосида ҳосил бўлган *ишчи*, *ишла*, *ишчан*, *ишсиз* ясалмаларини ёдга солади, *сув* лексемаси *сувчи*, *сувли*, *сувсиз*, *серсув* лексемалари билан ассоциатив боғланишни ҳосил қилади; *туз* лексемаси эса *тузли*, *тузсиз*, *тузла* лексемалари билан ассоциатив боғланади. Лексема ва у асосида ҳосил бўлган ясалмалар муносабати парадигматик ассоциацияларни юзага келтиради.

Лексемаларнинг талаффуздаги ҳамоҳанглигига асосланган ассоциация. Турли маъноларни англатувчи, бироқ талаффузда ҳамоҳанг, инсон томонидан семантик яқин бирликлар сифатида идрок этилувчи паронимик жуфтликлар муносабатида ҳам ассоциатив алоқа кузатилади. Ўзбек тилида қуйидаги лексемалар муносабатида шу турдаги ассоциатив алоқани кузатиш мумкин: *адресант – адресат*, *дипломант – дипломат* кабилар. Рус олимаси Е.А.Коневанинг фикрича, паронимлар тил бирлиги сифатида маъноси субъектив яқин бўлган лексемалар сифатида характерланади, бундай яқинлик баъзан индивид онгида уларнинг аралашиб кетишига олиб келади, кўп ҳолларда нутқий вазиятда бир контекстда қўлланган паронимлар индивид томонидан бири иккинчиси ўрнида қўллаш мумкин бўлган тенг маъноли лексемалар сифатида идрок этилади.² Паронимларнинг тил эгаси томонидан семантик яқин бирликлар сифатида идрок этилиши уларнинг инсон хотирасида ассоциатив боғланишига сабаб бўлади.

¹ Ё.Одилов. Ўзбек тилида энантиосемия // Н.Махмудов, Ё.Одилов. Сўз маъно тараққиётида зиддият. – Тошкент: Akademnashr, 2014. 48-49.

² Е.А.Конева. Специфика функционирования паронимов в ментальном лексиконе (экспериментальное исследование): Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. - Курск, 2010. – С.11.

Ассоциатив боғланиш баъзи тилшунослар томонидан паронимларнинг ўзига хос кўринишлари сифатида ажратилаётган псевдопаронимларда¹ (ёки паронимазия, паронимик аттракцияда) ҳам қайд этилади. Бу каби паронимлар турли асосларга эга бўлса-да, уларнинг акустик ҳамоҳанглиги бир-бирини эслатиб туришига сабаб бўлади. Хусусан, *кворум – форум, инъекция – инфекция* лексик ассоциациялари шу тарзда ҳосил бўлади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, нафақат пароним жуфтликлар, бир-бирига талаффуз жиҳатидан яқин бўлган турли қўлланишлар ҳам нутқ оқимида бир-бирини “чақиради”, ёдга солади. Ўзбек тилидаги газета матнлари бўйича ассоциатив тажриба ўтказган И.Азимованинг хулосасига кўра, стимул матн таркибидаги лисоний воситаларга шаклан ўхшаш бўлган ассоциациялар шаклий ўхшашлик асосида ҳосил бўлади. У *делегация, конференция, комиссия* сўзлари алоқасида маъновий эмас, балки шаклий ўхшашлик асосидаги ассоциатив боғланиш мавжудлигини, бундай ассоциатив боғланишда маъно хусусидаги информация етарли бўлмагач, шакл ўз-ўзидан муҳим омилга айланишини баён қилади.² Назаримизда, бу ўринда *делегация, конференция, комиссия* сўзларининг шаклий ўхшашлиги ҳақида эмас, сўз бўғинлари (сўнгги бўғинлар)нинг талаффуздаги ҳамоҳанглиги ҳақида фикр юритиш тўғри бўлади.

Лексемаларнинг миллий-маданий белгисига асосланган ассоциация. Ташқи олам ва унда содир бўлаётган ранг-баранг воқеъликлар, кишилар ўртасидаги ижтимоий, сиёсий, маданий, ҳиссий муносабатларнинг вербал ифодасида лексик бирликлар алоҳида ўрин тутди. Лексик бирликлар семантикасида умуминсониятга ёки муайян этносга хос маданият белгилари ҳам акс этади. Масалан, *қурбонлик, келинсалом, ҳайит, дўппи, камзул, нимча* лексемалари денотатив маъносидан ташқари улар ифода этган удум ва кийимларнинг ўзбек халқи маданиятига хослиги ҳақидаги маълумотни ташийди. Лексик бирликларга хос бу каби миллий-маданий белгилар уларнинг инсон тафаккурида муайян гуруҳларга бирлашувига олиб келади. Шу сабабли *ўзбек* сўзи ўзбек халқи хотирасида *миллат* лексемасидан ташқари, *келинсалом, ҳайит, чопон* каби миллий-маданийлик белгисига эга лексик бирликларни ҳам ёдга солади. Ёки бўлмаса, *дўппи* сўзи ўзбек миллатига мансуб киши хотирасида *ўзбек* сўзини ёдга солади, қозоқ миллатига мансуб киши тафаккурида *қозоқ* сўзи билан ассоциатив боғланишни ҳосил қилади. Бироқ рус миллатига мансуб кишида, у дўппининг миллий бош кийим экани ҳақида бирор билимга эга бўлсагина, *ўзбек, қозоқ, қирғиз, татар, тожик* сўзларидан бирини ёки ҳаммасини ёдга туширади. Бу ҳолат айрим лексемаларнинг миллий-маданийлик белгиси асосида турли ассоциацияларни ҳосил қилишини кўрсатади.

Баъзи лексемалар бир қарашда миллий-маданийлик белгисига эга бўлмаса-да, айрим кишилар онгида миллий-маданий ассоциациялар сифатида гавдаланади. Д.Худойберганованинг қайд этишича, «...айрим ҳолларда

¹ Е.А.Конева. Кўрсатилган тадқиқот иши. – Б.8-9.

² И.Азимова. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. –Б.64.

предметнинг онгдаги образи миллий ассоциацияларни ҳам ифодалаш мумкин. Масалан, *пахта* сўзини бошқа тилларга таржима қилиш мумкин. Бу сўзнинг муқобили бўлмаган тилда эса мазкур тушунчани сўз бирикмаси орқали ифодалаш мумкин. Лекин пахта ҳақида бошқа миллат вакили онгда пайдо бўлган ассоциациялар билан ўзбек миллатига мансуб кишининг онгдаги ассоциациялар ўртасида муайян фарқлар бўлиши табиий»¹.

Лексемаларнинг ижтимоий белгисига асосланган ассоциация. Маълумки, тилдаги ўзига хос диалектал қўлланишлар, муайян социал гуруҳларга хос лексик бирликлар тил эгаларининг ижтимоий мавқеи, касб-кори, машғулоти кабилар ҳақида маълумот ташийти. Бундай лексемаларнинг инсон хотирасида бир-бирини ёдга туширишига ижтимоий белгисига кўра бир-бирига яқинлиги сабаб бўлади. Масалан, *фермер* лексемаси *деҳқон* лексемасини, *врач ҳамшира* лексемасини ёдга туширади. Бу турдаги ассоциатив жуфтликлар лексемаларнинг бир-бири билан доимий алоқамуносабатда бўлувчи касб-кор, машғулот эгаларини англатиши асосида ҳосил бўлади. *Устоз – шогирд*, *бошлиқ – котиба* лексемалари эса шахсларнинг социал муҳитдаги мавқеини ифода этиши асосида ассоциатив жуфтликларга бирлашади.

Лексемаларнинг гендер хусусиятларига асосланган ассоциация. Гендер маркерли лексик бирликлар инсон хотирасида шундай белгига эга лексик бирликларни ёдга туширади. Масалан, *йигит* лексемаси тил эгалари хотирасида *қиз* лексемасини ёдга солади ёки *эр* лексемаси бир вақтда *хотин* лексемасини ҳам эслатади. Бу ҳолат лексик бирликларнинг семантик белгиси билан бирга гендер хусусияти асосида ҳам инсон тафаккурида гуруҳларга бирлашувини кўрсатади. Нутқимизда тез-тез учраб турувчи «*Эр – оила бошлиғи*», «*Аёл – уй бекаси*» нутқий тузилмаларини лексемаларнинг ассоциатив алоқаси асосида ҳосил бўлган дейиш мумкин.

Маълум бўладики, лексик ассоциацияли боғланишларда ассоциатлар вазифасини кўпинча синонимлар, антонимлар, паронимлар, уядош сўзлар, бир асосдан ясалган лексемалар, талаффузда акустик жиҳатдан ҳамоҳанг бўлган лексик бирликлар, маданийлик, ижтимоийлик белгисига кўра умумий бўлган лексемалар бажаради. Бироқ ассоциатлар вазифасида паремиялар, иборалар, ўхшатишли бирикмалар ҳам келишини кузатиш мумкин. Масалан, *кўз сўзи* тил эгаси хотирасида *кўзи тушмоқ* иборасини ҳам ёдга солади.

Вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлишида экстралингвистик омиллар ҳам ўзига хос ўрин тутаети. Тилшуносликда экстралингвистик омиллар таъсирида ассоциатив жуфтликларнинг ҳосил бўлиши муаммоси бўйича турли қарашлар мавжуд. М.М.Покровский вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлишига экстралингвистик омиллар (ташқи оламдаги предметлар, инсон руҳияти, халқ тарихи, маданияти кабилар)нинг таъсир кўрсатиши ҳақида мулоҳаза юритади. Унинг фикрича, “бу предметларни англатувчи сўзлар тилда бир-бири билан ассоциацияланади ва, албатта, уларни ифода этувчи

¹ Д.Худойберганова. Кўрсатилган тадқиқот иши. – Б. 36.

предметлар ҳам инсон онгида ассоциатив муносабатда бўлади”¹

Пароним жуфтликларнинг ҳосил бўлиши муаммосини ассоциатив тажрибалар асосида тадқиқ этган олима Е.А.Конева ҳам паронимизация жараёнига экстралингвистик омиллар сифатида «инсон – жамият – маданият» ва касбий йўналганлик омилнинг таъсир кўрсатишини қайд этади.² Айтиш мумкинки, вербал ассоциацияларда бир-бири билан ассоциатив боғланган ташқи олам объектларининг онгда акс этган образлари ҳам лисоний қиёфасига эга бўлади.

Хуллас, инсон тафаккурида лингвистик омиллар билан боғлиқ ҳолда турли вербал ассоциациялар юзага келади. Вербал ассоциациялар тилнинг лексик-семантик таркиби, лексик birlikлар алоқаси, миллий-маданий, ижтимоий, гендереологик хусусиятлари ҳақида маълумот беради.

3.2. Ассоциатив тажриба методининг моҳияти

Маълумки, ассоциатив тажриба методини илк марта инглиз психологи Френсис Гальтон 1879 йилда «ғоялар ассоциацияси»ни ўрганиш муносабати билан ўз тажрибаларида қўллади. Ф.Гальтондан сўнг дунёда биринчи экспериментал психология лабораториясини тузган немис психологи, физиолог ва философ В.Вунт 1892 йилда вербал ассоциациялар тезлигини аниқлаш мақсадида эркин ассоциатив тажриба методидан фойдаланди.³ Ассоциатив тажриба методи В.Вунтнинг ўқувчиси М.Траутшольдт томонидан ҳам ривожлантирилди.⁴

Ўз вақтида машҳур психолог ва психиатрлар Ж.Локк, Д.Юм, Т.Браун, К.Г.Юнг, К.Марблар ҳам инсоннинг воқеъликни идрок этиши ва хотирасини текшириш мақсадида ассоциатив тажриба методидан унумли фойдаланишди. XX аср бошларига келиб ассоциатив тажриба методи психоаналитик амалиётларда кенг қўлланди. «Аналитик психология» йўналиши асосчиси машҳур психолог, философ, психоаналитик К.Г.Юнг (1875-1961) инсон шахсиятини аниқлаш мақсадида эркин ассоциатив эксперимент методидан фойдаланди. Я.В.Осиповнинг қайд этишича, XX аср бошларида психоаналитик тажрибаларда инсон психикаси қатламларига, унинг онгли ва онгсиз жиҳатларини қамраб олувчи ассоциациялар оқимига кириш воситаси сифатида эркин ассоциатив методнинг қўллана бошлаганлиги бевосита К.Юнгнинг ассоциатив тажрибаси билан боғлиқ.⁵

Бу даврда ассоциатив тажрибалар амалий психологияга ҳам татбиқ этилди. Амалий психологияда америкалик психологлар Х.Г.Кент ва А.Ж.Розановлар ассоциатив тажриба муаллифлари сифатида тан олинади.

¹ Покровский. Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С.28.

² Е.А.Конева. Специфика функционирования паронимов в ментальном лексиконе (экспериментальное исследование): Автореф. дисс. ... канд. филол.наук. - Курск, 2010. – С.12.

³ Л.Э.Кузнецова. ЛЮБОВЬ как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты: Дис. ... канд.филол.нук. – Краснодар, 2005 // <http://31f.ru/dissertation/page>; Е.И.Горошко. К истории метода свободных ассоциаций // www.textology.ru

⁴ А.Н.Ждан. История психологии. От Античности до наших дней // <http://www.psychol-ok.ru>

⁵ Я.В.Осипов. Методологическое значение ассоциативного эксперимента К.Юнга в разработке А.Р.Лурии основ реактологической теории аффективного поведения // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2011. -№1. – С.124.

Улар 1910 йилда инглиз тилининг Америка вариантыга асосланган илк ассоциатив меъёрини эълон қилишди.

Ассоциатив тажриба методидан экспериментал психологияда ҳам фойдаланилди. Манбаларда қайд этиишича, экспериментал психологияда ассоциатив тажрибанинг қуйидаги турлари қўлланди: 1) жуфт ассоциациялар (парные ассоциация); 2) серияли ассоциациялар (серийные ассоциация); 3) вербал дифференциация (вербальная дифференциация); 4) эркин ассоциациялаштириш (свободное ассоцирование).¹

Психологияда кўп йиллар давомида инсон онги ва тафаккури фаолиятини ўрганишда қўлланиб келинган ассоциатив тажриба методи кейинчалик «тилнинг функциялашув хусусиятларини психик феномен сифатида индивидга ижтимоий-маданий алоқаларда кўплаб ташқи ва ички омиллар таъсирининг сингишини ҳисобга олган ҳолда тавсифлаш ва тушунтириш мақсади»² амалга оширувчи психоллингвистикага татбиқ этилди.

Психоллингвистикада ассоциатив тажрибалар инсоннинг лисоний онги, тил заҳираси, тафаккурида сўзларнинг ўзаро боғланиши, тил эгаларининг нутқий тузилмаларни ҳосил қилиши, инсонда лексик заҳиранинг ҳосил бўлиши каби муаммоларни тадқиқ этишда асосий таҳлил воситаси сифатида қўлланди.³ Рус олимаси А.Залевскаянинг маълумот беришича, ассоциатив тажрибалар сўз билан боғлиқ қуйидаги масалалар ечимида ўзини оқлади: сўзнинг психологик маъноси (Доценко, 1998), сўзнинг категориал ва предметлик маъноси (Маскадыня, 1989; Соловьева, 1989), болаларда сўз маънолари ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари (Рогожникова, 1986; 1988; Соколова, 1996; 1997), алоҳида категориядаги сўзларнинг маъно хусусиятлари (масалан, ҳиссиётлар номлари (Перфильева, 1997); қиёс конструкцияларда тиргак сўзлар (Пашковская, 1997; Шмелева, 1988), сўзлар орасидаги алоқалар (Лебедева, 1991; Медведева, 1989; Новичихина, 1995), инсон лексиконининг шаклланиши, унинг «ядро» қисмининг ажратилиши (Залевская, 1977; 1981; Золотова, 1989). Олиманинг фикрича, ассоциатив тажрибаларни турли тиллар ва маданиятлар тадқиқига татбиқ этиш орқали муҳим натижаларга эга бўлинди (Дмитрюк, 1985; 1998; Салихова, 1999; Этнопсихоллингвистика, 1988), ассоциатив тажрибалар турли тил эгаларининг ассоциатив портретини тузишда (Ершова, 1998; Мруз, 1998), нутқ ҳосил бўлиши жараёнининг айрим жихатлари ва ассоциатив структураларнинг матн ҳосил қилишдаги ролини ўрганишда (Овчинникова, 1994; 1996а; 1996б),

¹ Experimental Psychology. Vol. II. / Ed. by J.W. King and L.A. Riggs. Holt, Rinehart and Winston Inc., 1972. - 740 p.

² А.А.Залевская. Введение в психоллингвистику. - М.: Российский государствен-ный гуманитарный университет, 1999. - С.26.

³ А.А.Леонтьев. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах. - Словарь ассоциативных норм русского языка. - М.: МГУ. 1977; А.П. Клименко, А.Е. Супрун. Ассоциативный эксперимент в ряду других методов семантических исследований // Словарь ассоциативных норм русского языка. - М.: МГУ, 1977; А.А. Залевская. Психоллингвистическое исследование принципов организации лексикона человека (на материале межъязыкового сопоставления результатов ассоциативных экспериментов): Автореферат дисс. ... д-ра филол. наук. - Л., 1980. - 48 с.; Е.И. Горошко. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. - Харьков; - Москва: Изд. группа «РА - Каравелла», 2001. - 320 с.

тилларнинг бир-бирига таъсири хусусиятларини аниқлашда (Грабска, 1996) самарали натижалар берди.¹

Ассоциатив тажриба методининг имкониятларига юқори баҳо берган рус олими А.А.Леонтьевнинг фикрича, луғавий бирликларнинг «маданийлик» белгисини имкон қадар ҳаққоний очиб беришга имконият яратувчи, сўзга хос семантик алоқаларни умумлаштириш, унинг «семантик обертонлари»ни очиб бериш учун имкон берувчи метод бу – ассоциатив тажриба методи, бу йўналишдаги муҳим манба эса ассоциатив сўзлар луғатидир.² Бироқ бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш лозимки, ассоциатив тажриба методи лингвист учун қанчалик кенг имкониятлар эшигини очмасин, илмий хулосалар чиқаришда тажриба натижаларига таъсир кўрсатувчи айрим ташқи омиллар (сунъий тарзда нутқий фаолиятнинг ташкил этилиши, тажриба ўтказувчининг синалувчиларга таъсири, синалувчиларнинг бир-бирига таъсири, синалувчилар устида ноодатий тажриба ўтказилиши, уларнинг руҳий ҳолати, лексик бирликларнинг баъзи синалувчиларга тушунарсиз бўлиши ва ҳоказо)ни ҳам эътиборга олиш лозим бўлади.

Ассоциатив тажрибалар инсон устида ўтказилиши боис уни амалга ошириш жараёнида этик тамойилларга риоя қилиниши ҳам талаб этилади. Тажриба ўтказишнинг этик тамойиллари 1992 йилда Америка психологик ассоциацияси томонидан, 1993 йилда эса Британия психологик жамиятида қабул қилинган қуйидаги қоидаларда ўз ифодасини топган:

- синалувчиларнинг ўз хоҳишларига кўра тажрибада қатнашиш розилигини олиш, уларга олдиндан тажриба моҳияти ҳақида маълумот бериш;

- синалувчиларни ҳар қандай ноқулайлик ва эҳтимолли зарарлардан ҳимоя қилиш;

- аниқ бўлмаган, икки хил тушунилувчи ва ҳақорат мазмунидаги саволномалардан қочиш, уларни имкон борича «юмшоқ» ифода этиш;

- синалувчида унга баҳо берилаётгандек тасаввур ҳосил бўлишига йўл қўймаслик;

- тажриба давомида синалувчи ҳақидаги махфий маълумотларни эълон қилмаслик;

- тажрибадан сўнг тадқиқот моҳиятини тўлиқ асослаб бериш.³

Ассоциатив тажрибалар муайян мақсад асосида ташкил этилади ва у ўтказилгач, олинган маълумотлар ўрганилади. Тажриба натижалари ҳам сифат, ҳам миқдор (статистик) жиҳатдан таҳлил қилинади.

Статистик таҳлилда асосий эътибор ассоциатларнинг умумий миқдори, қўлланиш частотасини аниқлашга қаратилади: юқори ва паст частотали ассоциатлар аниқланади, якка ассоциатлар, бир хил ёки турли

¹ А.А.Залевская. Введение в психолингвистику. – М.: Российский государствен-ный гуманитарный университет, 1999. – С.106.

² А.А.Леонтьев. Кўрсатилган луғат. – Б.14.

³ Л.А.Городецкая. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях // Вестник Российской коммуникативной ассоциации. Вып. 1. - Ростов н/Д: ИУБиП, 2002. - С. 28-37.

ассоциатларнинг сони белгиланади. Г.А.Мартиновичнинг қайд этишича, жавоб реакциялари миқдорий тавсифига кўра стереотип (нисбатан кўп учрайдиган, стандарт) ва якка (индивидуал, стандарт бўлмаган) турларга ажратилади. Стереотип жавоб реакциялари ёндошлик ёки ўхшашлик асосида юзага келувчи ҳамда инсон тафаккурида ўқилган ёки эшитилган сўз натижаси сифатида ўрин олувчи автоматик тарзда актуаллашадиган алоқаларга асосланади. Якка жавоб реакциялари эса тасаввур ва тушунчаларга ёндошлик ёки ўхшашликка кўра индивидуал ёндашув асосида шаклланади, бундай ёндашув натижасида янги, типик бўлмаган ассоциатив жуфтликлар ҳосил бўлади.¹

Ассоциатлар сифат жиҳатидан таҳлил этилганда ассоциатив майдон структураси, майдон ядроси, ассоциатив алоқани ҳосил қилган омиллар, синтагматик ва парадигматик алоқа турлари ўрганилади.

Тажриба маълумотларининг сифат ва миқдорий таҳлили асосида нафақат тил эгаларининг лисоний онги, хотираси, тил заҳираси, миллий-маданий қадриятлари, руҳияти қабилар ҳақида; тилдаги лексик бирликларнинг қўлланиш даражаси, сўзлар орасидаги семантик алоқа тури, алоқа кучи бўйича лингвистик маълумотларга ҳам эга бўлиш мумкин бўлади. Албатта, бу масалалар юзасидан якуний хулосалар тажриба материаллари таҳлиliga қай тарзда, қандай мақсадда ёндашув асосида чиқарилишига боғлиқ. Ассоциатив лингвистиканинг машҳур вакилларида бири А.Залевскаянинг маълумот беришича, ўтган асрнинг 50-60-йилларида машҳур бўлган тажриба материалларининг таҳлил усули эскирган бўлиб, фақат юқори частотали ассоциатив реакцияларни эътиборга олишни назарда тутган, бироқ якка жавоб-реакцияларнинг стимул сўз билан муносабати масаласининг таҳлили белгиланган қонуниятлар ҳақидаги умумий тасаввурни маълум даражада ўзгартириши аллақачон асослаб берилди.² Демак, олинган материалларнинг тажрибадан кўзланган мақсад асосида ўрганилиши жуда муҳим. Жумладан, тадқиқотчининг мақсади индивидуал ёки жамоавий, юқори ёки паст частотали ассоциатларни ўрганиш бўлса, асосий эътибор шу мақсадга йўналтирилиши ва умумий хулосалар шу доирада чиқарилиши лозим.

Хуллас, ассоциатив тажриба методи тилдаги лексик бирликларнинг семантик алоқаси, ассоциатив боғланиши ва биргаликда нутқий тузилмалар ҳосил қилиши, уларнинг ижтимоий, маданийлик, гендереологик хусусиятлари каби муаммоларни инсон омили билан боғлиқ ҳолда ўрганувчи метод сифатида амалий аҳамиятга эга.

3.3. Ассоциатив тажриба турлари

Психолингвистикада ассоциатив тажриба методининг бир неча тури: эркин ассоциатив тажриба, йўналтирилган ҳамда боғли ассоциатив тажриба

¹ Г.А. Мартинович. Опыт комплексного исследования данных ассоциативного эксперимента // Вопросы психологии. - 1993. - № 2. - С. 93-99.

² А.А. Залевская. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. - М.: Гнозис, 2005. - С. 40.

фарқланади.¹ Эркин ассоциатив тажриба методига кўра тажрибада синалувчилар (баъзи манбаларда улар *респондентлар, информантлар, сўралувчилар* терминлари билан берилган) ўйлаб ўтирмасига келган ягона ассоциацияни ёки чекланмаган миқдордаги ассоциацияларни ифода этадилар. Ўйналтирилган тажриба методига маълум грамматик бирлик ёки семантик ифода бўйича тил эгаси хотирасига келган ассоциациялар қайд этилади. Боғли ассоциатив тажрибада эса стимул сўзга маълум миқдордаги ассоциацияларни ифода этиш талаб этилади. Ассоциатив тажриба методининг қайд этилган барча турлари инсоннинг лисоний онги ва хотираси, руҳиятининг тилга таъсири, тил ва тафаккур, тил ва маданият муносабати каби масалалар бўйича қимматли хулосалар чиқариш имкониятини яратади.

Айрим тилшунослар ушбу ассоциатив тажриба турларининг ўзига хос эътиборли томонлари ва камчиликларини кўрсатишади. Ю.И.Алферованинг фикрича, ўйналтирилган тажриба методи ассоциациялаштириш жараёнида эркинликни маълум даражада чеклайди, ассоциацияларни тадқиқот мақсадига “ўйналтиради” салага эътибор қаратишига ундайди. Тажрибанинг “ўйналтирилганлиги” ва ассоциациялаштириш жараёнига муайян чегара қўйилиши тажрибада олинган натижаларнинг ишончлилигини жиддий тарзда пасайтиради, ассоциатив жараённинг соф ҳолатда кечишини қийинлаштиради. Бу ассоциатив тажриба методининг асосий эътиборли жиҳати унинг соддалиги, қўллашнинг қулайлигидир, уни бир вақтда катта гуруҳдаги синалувчиларда ўтказиш мумкин. Синалувчилар “сўзнинг қўлланиш вақтида” унинг маъноси устида ишлайдилар, бу ҳолат сўзнинг айрим ўйлаб қўрилмаган, англалмаган маъно компонентларини аниқлашга имкон беради.²

Психолингвистик тадқиқотларда кўп ҳолларда ўтказилиши анча қулай бўлган эркин ассоциатив тажриба методи кенг қўлланилади. Л.Э.Кузнецова эркин ассоциатив тажриба методи тарихини қуйидаги босқичларга ажратади:

1. Эркин ассоциатив тажрибанинг илмий билиш методи сифатида шаклланиш босқичи (1879-1910). Биринчи давр турли тил эгаларидан олинган ассоциатив тажриба материалларининг психиатрия соҳасида диагностика мақсадида фойдаланилганлиги билан характерланади.

2. Иккинчи босқич «ассоциатив меъёр» тушунчасининг пайдо бўлиши ва билиш жараёни (идрок этиш, хотира, тафаккур) муаммоларига оид тадқиқотларда қўлланган Миннесот ассоциатив меъёрининг вужудга келиши билан боғлиқ (1910-1954).

3. Психолингвистик босқич (XX асрнинг 50-70-йиллари боши). Учинчи даврнинг моҳияти лингвистлар томонидан ассоциатив тажрибага қизиқишнинг кучайиши билан белгиланади: тилнинг меъёрий ассоциатив

¹ Е.И.Горошко. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. - Харьков; - Москва: Изд. группа «РА - Каравелла», 2001. - С 16.; В.П.Белянин. Психолингвистика. Учебник. 6-е изд. - М.: Флинта. 2009. - С. 204-212.

²Ю.И.Алферова. Профессионально-маркированные компоненты языкового сознания, репрезентированные единицами родного и изучаемого языков: Дис. ... канд. филол. наук. – Омск, 2005. – С.46.

луғатлари тузилади, сўзнинг семантик структурасини таҳлил қилиш учун, турли маданиятларни қиёслаш учун тажриба материаллари қўлланилади ва ҳ.к.

4. Эркин ассоциатив тажриба тарихида «фаолиятли босқич» (XX асрнинг 70-80-йиллари). Бу давр тил ва нутқий фаолият назариясига концептуал жиҳатдан фаолиятли ёндашув сифатидаги ассоциатив тадқиқотларнинг жадал ривожланиши билан характерланади.

5. Психолингвистикада ассоциатив йўналиш шаклланишининг якуний босқичи. Бу даврда инглиз тили базасида биринчи ассоциатив тезаурус ва дастлабки рус тилининг ассоциатив луғати вужудга келди. Ассоциатив маълумотларнинг миқдорий таҳлилидан сифат жиҳатдан талқинига қадам қўйилди, ассоциатив лексикография жадаллик билан ривожланди, ҳозирги рус тилининг машҳур 6 томлик ассоциатив тезауруси дунёга келди.¹

Эркин ассоциатив тажриба методининг ўзига хос жиҳати шундаки, унда қўлга киритиладиган асосий манба – чекланмаган миқдордаги лексик бирликлар ва сўз бирикмаларидир. Баъзан паремиялар, фразеологик бирликлар, турли оккозионал қўлланишлар ҳам ассоциатлар вазифасини ўтайди.

Эркин ассоциатив тажрибалар бир неча босқичда олиб борилади. Дастлаб стимул сўзлар ажратилади, тажриба учун синалувчилар танланади, сўровнома (сўров анкеталари) ишлаб чиқилади. Кейинги босқичда синалувчилар устида оғзаки ёки ёзма тарзда тажриба ўтказилади. Сўнгра олинган натижалар жамланади. Сўнгги босқичда олинган натижалар таҳлил қилинади ва муайян хулосалар чиқарилади.

Ассоциатив тажрибалар ундан кўзланган мақсад асосида оммавий ёки яқка тартибда ташкил этилади. Оммавий тарзда ўтказиладиган ассоциатив тажрибаларда камида 10-20 та синалувчи иштирок этади. Ассоциатив луғатларни тузишда оммавий тарзда ўтказиладиган тажриба материалларига таянилади. Оммавий ўтказилган тажриба материалларигина муайян тилнинг лексик таркиби, шу тил эгаларининг лисоний хотираси, лексик заҳираси ҳақида маълумот бера олади.

Эркин ассоциатив тажрибанинг оғзаки турида тажриба ўтказувчи синалувчига стимул сўзни ўқиб эшиттириши билан унинг хотирасига келган ассоциатларни бирма-бир диктофонга ёзиб олади. Бу тажриба ҳар бир синалувчида шу тариқа ўтказилади. Сўнгра тажриба натижалари компьютерга қайд этилиб, умумлаштирилади ва таҳлил этилади.

Ассоциатив луғатларни яратиш учун кўпинча ёзма тажриба методи қўлланилади. Оғзаки тажриба методини ўтказишга кўп вақт сарф этилиши сабабли тилшунослар, асосан, ёзма тажриба методидан фойдаланишни маъқул кўришади.

¹ Л.Э.Кузнецова. ЛЮБОВЬ как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты: Дис. ... канд. филол. нук. – Краснодар, 2005 // <http://31f.ru/dissertation/page>.

3.4. Ассоциатив луғатларнинг тузилиши, амалий аҳамияти

Бугунги кунда ўзбек луғатчилигида давр эҳтиёжига айланган, яратилиши лозим бўлган бир қатор луғат турларини қайд этиш мумкин. Жумладан, “Ўзбек тилининг ассоциатив луғати”ни яратиш янги давр ўзбек лексикографиясининг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Жаҳон тилшунослигида жуда кўп тилларнинг, жумладан, инглиз, немис, француз, испан, рус, украин, болгар, белорус, қозоқ, қирғиз, турк ва бошқа тилларнинг ассоциатив луғатлари яратилган.¹ Бироқ ўзбек тилида бу турдаги луғат ҳали мавжуд эмас. Ўзбек тили эгаларининг лисоний онги ва тафаккури, психологик тасавури маҳсули бўлмиш ассоциатив муносабатдаги лексик бирликлар, уларнинг инсон хотирасида бир-бирини ёдга туширишига сабаб бўлувчи ички ва ташқи омиллар, ассоциатив бирликларнинг лингвистик, психолингвистик, лингвокультурологик, социолингвистик, гендерологик каби хусусиятлари ўзбек тилида ҳам батафсил ўрганилиши ва таҳлил этилиши лозим. Бунинг учун, албатта, оммавий тарзда ўтказиладиган ассоциатив тажриба методи асосида ўзбек тилида бир-бири билан ассоциатив боғланувчи лексик бирликларни аниқлаш, уларни семантик майдонларга бирлаштириш, ҳам сифат (лингвистик), ҳам миқдорий белгиси (лингвостатистик) асосида таҳлил қилиш ва шу асосда “Ўзбек тилининг ассоциатив луғати”ни яратиш лозим. Бу турдаги луғатнинг яратилиши хориж тилшуносликларида мустақил илмий парадигма сифатида шаклланиб улгурган, бироқ ўзбек тилшунослигига эндигина кириб келган ассоциатив тилшунослик ғояларининг чуқурроқ илдиз ёйишига туртки бериши шубҳасиз.

Сир эмаски, ўзбек тилшунослигининг бугунги тараққиёт босқичида тил тизими ва инсон лисоний фаолияти механизмини тил эгаси бўлган шахс, унинг лисоний онги ва тафаккури, руҳияти; нутқий вазият, ижтимоий муҳит, халқ маданияти каби омиллар билан боғлиқликда ўрганишга янада эътибор кучаймоқда. Атоқли тилшунос олим А.Нурмоновнинг таъбирича, XXI асрга келиб тилшунослик илмий парадигмасига «тил шахси» категориясининг киритилиши илгари тилшунослик назаридан четда қолган, лекин тилшуносликка яқин бўлган фанларда кенг қўлланилган *шахс, онг, тафаккур, фаолият, хулқ, вазият* сингари тушунчаларнинг ўзлаштирилишига олиб келди, «сўзловчи шахс» тушунчаси бугунги кунда психолингвистика, этнолингвистика, социолингвистика, когниталингвис-

¹ The Associative Thesaurus of English (АТНАЯ) (Ed.: Kiss, G., Armstrong C., Milroy, R.) Univ. Of Edinb., 1972; English Associative Thesaurus [Электронный ресурс]. URL: <http://www.thesaurus.ru/dict/dict.php>; Л.Н.Титова. Киргизско-русский ассоциативный словарь, Фрунзе: Мектеп, 1975; Н.П. Бутенко. Словник асоціативних норм української мови. – Львів, 1979; .А.І. Цітова. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1981; Български норми на словесни асоциации. Под общата редакция на Е.Герганов. – София, 1984; Ю.Е. Улянов. Латышско-русский ассоциативный словарь. - Рига: Зинантне, 1988. – 187 с; Русский ассоциативный словарь (АТРЯ) / Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. Кн. 1-6. -М.: Помовский и партнеры, 1994-1999; О.В.Иванова. Ассоциативный словарь терминов. – Н.Новгород, Нижегородский лингвистический унив., 1998; Н.В. Дмитрюк. Казахско-русский ассоциативный словарь. Шымкент - М., 1998. - 245 с.; Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов / Ю.Н. Караулов и др. - М.: АСТ-Астрель, 2002. -784 с. Т. II. От стимула к реакции: Более 100 000 реакций / Ю.Н. Караулов и др. - М.: АСТ-Астрель, 2002. - 992 с.

тика, прагмалингвистика, онтолингвистика каби лингвистик йўналишларни туташтириб турган бирлаштирувчи тушунчага айланди.¹ Тилни ўрганишга бу жиҳатдан ёндашув антропоцентрик тилшуносликнинг қайд этилган йўналишлари қаторида ассоциатив тилшуносликнинг ҳам ривожланишига йўл очади.

Тилни ўрганишга ассоциатив ёндашув, ассоциатив таҳлил методлари тил материалларини унинг эгасидан алоҳида ўрганишга йўл қўймайди. Ассоциатив таҳлил асосида муайян тил эгаларининг воқеъликни идрок этиши, когнитив билими, лисоний қобилияти, лисоний хотираси имкониятлари, лексик бирликлар захираси ўрганилади. Тилга бу жиҳатдан ёндашув ўтган асрларда қатор тилшуносликларда лексик бирликларнинг ассоциатив алоқаларини акс эттирувчи янги типдаги луғат – ассоциатив луғатларнинг яратилишига олиб келди.

Ассоциатив луғатлар қандай типдаги луғат, бу турдаги луғатларни яратишда қандай мақсад кўзда тутилади?

Ассоциатив луғатлар инсоннинг психологик тасаввурига асосланган ҳолда яратилувчи луғатлар бўлиб, унда тилнинг ассоциатив боғланган лексик бирликлари акс этади. Ассоциатив луғатлар тилнинг луғат таркиби, лексик бирликларнинг семантик алоқаси, ассоциатив боғланиши асосида нутқда бирга қўлланиши, уларнинг маданийлик, ижтимоийлик, гендерологик белгилари ҳақида маълумот берувчи луғат туридир. Бу жиҳатдан ассоциатив луғатлар лексикологик, лингвокультурологик, лингвокогнитив, социолингвистик, гендерологик, лингвопрагматик тадқиқотлар учун муҳим манба вазифасини ўтайди. Бироқ бу турдаги луғатлар тил эгаларининг лисоний онги, олам ҳақидаги когнитив билими, руҳияти, дунёқараши, қизиқишлари, маданий савияси, воқеъликка муносабати, ҳаётий, касбий тажрибалари, ҳатто ташвиш ва муаммолари ҳақида билим бериши ҳамда қўлланишга осон ва тушунарли бўлиши жиҳатидан кенг омма учун ҳам муҳим билим ва маълумотлар базаси ҳисобланади.

Ю.Н.Караулов рус тили ассоциатив-вербал тармоғида жамланган билимларни шартли равишда уч қисмга ажратади. Булар: А. Тил эгалари хотирасига олам манзараси тасвирини келтирувчи тилдан ташқаридаги ёки экстралингвистик билимлар. Б. Ассоциатив-вербал тармоқда лисоний онгнинг намоён бўлиши. В. Тилнинг грамматик қурилиши ва луғат таркиби.²

Олимнинг фикрича, биринчи типдаги билим (А)лар экстралингвистик маълумот ташийди, ассоциатив сўз, сўз бирикмалари, гаплар, йирик жумлаларда тил эгалари ўз ҳаёти давомида доимий муносабатда бўлувчи, уларни ўраб турган воқеъликдаги предмет ва ходисаларни номловчи ва уларга тавсиф берувчи экстралингвистик маълумотлар акс этади. Улар орасида сиёсий, ижтимоий ҳаёт, санъат, мода ва рус ҳаётининг мамлакатшунослик хусусиятлари, миллий характер белгилари, халқ ва дунё

¹ А.Нурмонов. Лингвистик таълимотнинг янги босқичи. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Akademhashr, – Б. 93.

² Ю.Н. Караулов. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. Книга 1. – М., 1994. – С. 56.

тарихи билан боғлиқ нисбатан давомли, доимий феноменлар мавжуд.

Ю.Н.Караулов иккинчи турдаги билим (Б)ларни мулоқот билими деб номлайди. Унинг фикрича, бундай билимлар тил эгаларининг лисоний онгини акс эттиришга хизмат қилади, негаки бундай билимлар тил, миллий маданият бўйича мулоҳаза юритиш элементларини камраб олади, жавоб реакциялари орқали рус воқелигидаги ҳодисалар, типик вазиятлар, тушунчаларга баҳо берилади.

Ниҳоят, ассоциатив-вербал тармоқнинг учинчи энг кенг билимлар қисми (В) кўпчилик тил эгалари учун онгсиз, ўйланмаган ҳолатдаги билимлар бўлиб, улар тил қурилиши, унинг барча сатҳлари – фонетикаси, морфологияси, синтаксиси, кенг маънодаги грамматикаси ва мураккаб тобелик тизими, турли услубларга эга лексикасига оид билимлардир.¹

Англашиладики, ассоциатив луғатлар нафақат тилшуносликка оид билимлар, балки инсон, жамият ҳаёти билан боғлиқ билимлар захираси ҳамдир.

Ассоциатив луғатлар бошқа турдаги лингвистик луғатлардан қайси жиҳатдан фарқланади?

Ассоциатив луғатлар моҳиятан кенг қамровли эканлиги, унда нафақат лингвистик маълумотлар, юқорида айтиб ўтилганидек, турли соҳаларга оид билимлар жамланиши жиҳатидан бошқа турдаги лингвистик луғатлардан кескин фарқ қилади. Бу фарқ, асосан, қуйидагиларда кузатилади:

1. Ассоциатив луғатлар, аввало, луғатдан кўзланган мақсад ва унда амалга ошириладиган вазифаларга кўра бошқа турдаги лингвистик луғатлардан фарқ қилади. Бу турдаги луғатларни яратишдан мақсад тилнинг луғат таркибини назорат қилиш, тил эгаларининг лисоний онги фаолиятини таҳлил қилиш, уларнинг луғат бойлигини текшириш, нутқда қандай лексик бирликлардан фойдаланишини ўрганишдир. Шу сабабли бу турдаги луғатлар учун лексик бирликлар луғат материали вазифасини ўтайди. Бундай лексик бирликларнинг ҳажми луғатдан кўзланган мақсад ва унинг кимлар учун мўлжалланганлигига боғлиқ.

2. Ассоциатив луғатлар тил эгаларининг ташқи олам ҳақидаги когнитив билими, психологик тасаввури, воқеъликка муносабатини намоён этивчи лингвистик манбадир.

3. Ассоциатив луғатлар ўқувчида маълум даврдаги муайян тилнинг лексик тизими, унинг луғат таркиби ҳақида яхлит тасаввур уйғотишга хизмат қилади. Бу турдаги луғатлар тилни тасвирловчи шунчаки “иллюстратив материал” бўлмай, тил ва инсон, тил ва жамият, тил ва руҳият, тил ва маданият, тил ва илм-фан, техника муносабати кабилар ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қилувчи лингвистик манба саналади.

4. Ассоциатив луғатлар, аввало, тил эгалари лисоний тафаккурида бир-бири билан жуфт ҳолда ассоциатив боғланган, гап қурилиши учун материал вазифасини ўтовчи тайёр ҳолдаги лексик бирликлар гуруҳи ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга, ўзаро ассоциатив боғланган лексик

¹ Шу манба.

бирликлар орасидаги семантик, грамматик алоқалар ҳақида лингвистик билим беради.

5. Ассоциатив луғатлар лексик бирликларнинг семантик, грамматик, услубий, деривацион хусусиятлари, прагматик томони, миллий-маданийлик белгиси, гендер хусусияти, қўлланиш частотаси ҳақида лингвистик маълумот ташийд.

6. Ассоциатив луғатлар тузилиши жиҳатдан ҳам бошқа турдаги лингвистик луғатлардан фарқ қилади. Бундай луғатларда лексемалар изоҳи берилмайди, уларда бир-бирини ёдга туширувчи лексик бирликлар ёки лексемалар гуруҳи қайд этилади. Бундай бирликлар вазифасини кўпинча синоним, антоним, уядош сўзлар, паремиялар, иборалар, ўхшатишли бирикмалар бажаради. Рус тилининг қатор ассоциатив луғатлари муаллифларидан бири, «Ассоциатив грамматика» асосчиси Ю.Н.Карауловнинг фикрича, «ассоциатив луғат тилни биз учун бирмунча ўзгача шаклда – роман ёки газета мақоласидаги каби тўлиқ матн кўринишида эмас, грамматика ёки изоҳли луғатлардаги каби системали тавсилот ҳолида ҳам эмас, балки ёйиқ жумлалар, гап тузиш учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилувчи ўзаро жуфт ҳолда боғланган сўзлар ёки сўзлар гуруҳи кўринишида намоиш этади».¹

7. Ассоциатив луғатлар икки хил тартибда тузилади. Биринчи турдаги луғатларда муайян лексик бирлик (илмий манбаларда бундай лексик бирлик *стимул* термини билан номланган) эшитилиши ёки ўқилиши билан инсон хотирасига келган бирликлар (сўз, сўз бирикмалари, ибора, паремия, гап кабилар) қайд этилади. Манбаларда бундай тил бирликлари *жавоб реакцияси*, *ассоциат* терминлари билан ифода этилади. Иккинчи тур луғатлар, аксинча, ассоциат орқали стимул сўзни тиклашга қаратилган луғатлардир. Ассоциатив луғатларнинг бу тарзда тузилиши лексик бирликлар ўртасидаги семантик алоқани аниқлашга имкон беради.

Ассоциатив луғатларда стимул сўзлар рўйхати жадвал кўринишида берилади. Луғатда лексик ассоциациялар стимул сўз қаршисига қўлланиш частотасининг камайиб бориши асосида кетма-кет қайд этилади. Ассоциатларнинг қўлланиш частотаси қавс ичида кўрсатилади. Жами ассоциатлар учун қуйидаги статистик маълумот келтирилади: 1) ассоциатларнинг умумий миқдори; 2) турли ассоциатлар миқдори; 3) жавоб ёзилмаган ассоциатлар; 4) ягона ассоциатлар миқдори.

Луғатда синтагматик ва парадигматик муносабатдаги ассоциациялар алоҳида ажратиб кўрсатилиши мумкин.

Ассоциатив луғатларда библиографик тавсифлар, шартли қисқартмалар, изоҳлар ишлатилмайди. Луғатнинг сўзбоши қисмида луғатнинг тузилиши, мақсади, амалга оширилган вазифалар, тажриба-сўров натижалари ҳақида маълумот берилади.

Ассоциатив луғатларнинг нафақат полиграфик маҳсулот шаклида,

¹ Ю.Н. Караулов. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. Книга 1. – М., 1994. – С. 191.

электрон лингвистик маълумотлар базаси шаклида ҳам берилиши ўзига хос жиҳати ҳисобланади.

8. Ассоциатив луғатлар психолингвистикада кенг тарқалган ассоциатив тажриба ўтказиш методи асосида яратилади. Бу турдаги луғатларнинг оммавий тарзда ўтказилувчи тажриба материаллари асосида яратилиши уларнинг ўзига хос жиҳатидир.

9. Ассоциатив луғатларнинг яратилиши ассоциатив лингвистиканинг назарий шаклланишига йўл очади. Бу турдаги луғатлар асосида айрим тилшуносликларда ассоциатив-вербал тармоқ назарияси ҳамда ассоциатив грамматика юзага келди.¹ Ассоциатив грамматика тил бирликларининг ассоциатив муносабати, ассоциатив боғланишларни юзага келтирувчи лингвистик ва экстралингвистик омиллар, инсоннинг ассоциатив тафаккури фаолияти, лисоний захираси каби муаммоларни ўрганади.

Назорат саволлари:

1. Тилда вербал ассоциациялар қандай ҳосил бўлади?
2. Тилдаги ассоциатив алоқалар қайси тилшунослар томонидан ўрганилди?
3. Ўзбек тилшунослигида ўзбек тилидаги лексик бирликларнинг ассоциатив боғланиши масаласи қай даражада ўрганилган?
4. Тилда вербал ассоциациялар қай тарзда шаклланади?
5. Тилшуносликда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши қандай омиллар билан боғланади?
6. Ўзбек тилида лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлишида қандай омиллар иштирок этади?
7. Лексемалар семантикасига асосланган ассоциациялар қандай хусусиятларга эга бўлади?
8. *Адресант – адресат, дипломант – дипломат* ассоциациялари қандай ҳосил бўлади?
9. «*Эр – оила бошлиғи*», «*Аёл – уй бекаси*» нутқий тузилмаларида қандай ассоциатив бирликлар иштирок этган?
10. Фанда ассоциатив тажриба методини илк марта ким қўллаган?
11. Психолингвистикада ассоциатив тажрибалар нима мақсадда қўлланган?
12. Психолингвистикада ассоциатив тажриба методининг қандай турлари фарқланади?
13. Ассоциатив луғатлар қандай типдаги луғат?
14. Ассоциатив луғатларни яратишда қандай мақсад кўзда тутилади?
15. Ассоциатив луғатлар бошқа турдаги лингвистик луғатлардан қайси жиҳатдан фарқланади?

¹ Ю.Н. Караулов. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. – М.: ИРЯ РАН, 1999; Ю.Н. Караулов. Ассоциативная грамматика русского языка. – М.: УРСС, 2010. – 328 с.

Адабиётлар

1. English Associative Thesaurus [Электронный ресурс]. URL: <http://www.thesaurus.ru/dict/dict.php>.
2. Experimental Psychology. Vol. II. / Ed. by J.W. King and L.A. Riggs. Holt, Rinehart and Winston Inc., 1972. - 740 p.
3. The Associative Thesaurus of English (ATHAЯ) (Ed.: Kiss, G., Armstrong C., Milroy, R.) Univ. Of Edinb., 1972.
4. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. –Б.64.
5. Джамбаева Ж.А. Ассоциативный эксперимент: методологические основы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. 2013. -№1. -С. 19.
6. Мустайоки А. О лингвистических экспериментах // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. (К 60-летию члена-корреспондента Российской академии наук Ю.Н.Караулова). Российская академия наук. инс.рус. языка им. В.В.Виноградова. – М.: Наука, 1995. - С.157.
7. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Akademhashr, – Б. 98.
8. Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов / Ю.Н. Караулов и др. - М.: АСТ-Астрель, 2002. -784 с.
9. Слобин Д., Грин Дж.. Психолингвистика. – М., 1976. – С.141.
10. Худойберганова Д. Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний идроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015. – Б. 109.

4-Мавзу: Лингвистик прагматиканинг назарий муаммолари

РЕЖА:

- 4.1. Лингвопрагматиканинг шаклланиши, тадқиқ доираси.
- 4.2. Дейксис назарияси ва ўзбек тилининг дейктик бирликлари.
- 4.3. Прагматик пресуппозиция ходисаси.

Таянч иборалар: лингвопрагматика, семантика, нутқ вазияти, нутқ эгалари, прагматик мақсад, нутқий акт назарияси, дейксис назарияси, дискурс, пресуппозиция, тагмаъно.

4.1. Лингвопрагматиканинг шаклланиши, тадқиқ доираси

Систем-структур тилшунослик ўтган аср бошларидан тил бирликларининг нутқ вазияти, сўзловчи ва тингловчиларнинг тил ҳақидаги умумий билимлари, инсоннинг ички субъектив руҳияти билан боғлиқ жиҳатлари тадқиқига жиддий эътибор қаратди. Бу масалалар ҳозирги кунда ҳам лингвистик прагматиканинг ўрганиш объекти сифатида тилшунос олимлар диққат-эътиборида бўлиб келмоқда.

Тилшунослик фанининг алоҳида тармоғи сифатида лингвистик прагматика кенг миқёсдаги семантик тадқиқотлар замирида амалий эҳтиёж оқибатида майдонга келди ва асосий эътиборини тил белгиларининг нутқдаги функционал қўлланишлари тадқиқи муаммосига қаратди. Прагматика муаммоси дастлаб XIX аср охири XX аср бошларида Ч.Пирс, У.У.Джемс, Д.Дьюн, Ч.Моррис асарларида ўртага ташланди¹ ва кенг миқёсда ўрганилди.

Лингвистик прагматиканинг тадқиқ доираси кенг бўлиб, бу йўналишда тил бирликларининг нутқ вазияти, контекст билан боғлиқ жиҳатлари, кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикетлар, нутқнинг ижтимоий хосланиши, ифоданинг субъектив модал аспектига алоқадор кириш, баҳо билдирувчи сўз ва воситалар, инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс ҳамда пресуппозиция ҳодисасини ўрганиш мақсад қилиб белгиланди.²

Кейинги йилларда лингвистик прагматика тилнинг барча сатҳ бирликлари доирасида ўрганила бошланди. Бунинг натижасида тилшуносликда прагматиканинг фонопрагматика, морфопрагматика, лексопрагматика, синтактик прагматика каби йўналишлари майдонга келди.³

Лингвистик прагматиканинг тил сатҳи бирликлари, айниқса, синтактик сатҳда гапга татбиқ этилиши бу бирликнинг нутқ вазияти, контекст билан боғлиқ, фақат нутқда реаллашувчи яширин хусусиятларини аниқлаш имконини яратди. Гап прагматикасини ўрганиш асосида тилшуносликда бу синтактик бирликка хос алоҳида хусусият – гапнинг пресуппозицион аспекти юзасидан илмий-назарий хулосалар юзага келди.⁴

Ўзбек тилшунослиги тараққиётининг сўнгги йилларида лингвопрагматик ва когнитив тадқиқотларга кенг йўл очилди. Бунинг натижасида тил бирликларининг нутқ иштирокчилари, уларнинг тил кўникмалари ҳамда нутқ объекти ҳақидаги умумий билимлари, нутқий вазият, контекст билан боғлиқ хусусиятлари юзасидан қимматли назарий қарашлар юзага келди. Ушбу соҳада юзага келган айрим тадқиқот ишларини эътиборга олмаганда, бу йўналишда ҳали илмий изоҳини топмаган муаммолар талайгина. Тилшунос олим Ш.Сафаров қайд этганидек, «... прагмалингвистика ҳамон «навқиронлик» даврида. Навқиронлик эса – истикболли режаларга тўлиқликдир,

¹ Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. ХУ1. - М., 1985. - Б.471.

² Бу ҳақда қаранг: Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. - Тошкент. 2001. - Б. 15-17.

³ Ҳақимов М. Кўрсатилган тадқиқот иши. - Б. 17.

⁴ Нурмонов А. Гапнинг пресуппозиция аспекти / А.Нурмонов, Н.Махмудов, А.Аҳмедов, С. Солихўжаева. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. - Б. 113-120.

хозирча ҳал этилиши лозим бўлган муаммолардан тап тортмасликдир. Дарҳақиқат, баркамоликка интилаётган прагматика фани лисоннинг инсон, жамият хизматида бўлишидаги вазифасининг қандай амалга оширилиши борасида изланишларни давом эттиришга мажбур»¹.

Бугунги ўзбек тилшунослигининг мана шундай изланишлар олиб борилиши лозим бўлган долзарб масалаларидан бири ўзбек тилининг морфопрагматик воситаларини аниқлаш ва уларни контекст, нутқ вазияти, сўзловчи ва тингловчиларнинг нутқ объектига муносабати, нутқ эгаларининг дунёқарashi, руҳияти билан боғлиқ лингвопрагматик хусусиятларини текшириш муаммосидир. Мана шуларни эътиборга олган ҳолда ушбу мақола доирасида ўзбек тилидаги ундов сўзларнинг айрим лингвопрагматик хусусиятлари юзасидан мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Маълумки, лингвистик прагматика тил бирлигининг нутқий вазият, контекст ҳамда нутқ эгаларининг тил кўникмалари билан боғлиқ тарзда юзага чиқувчи хусусиятларини ўрганувчи тилшунослик бўлидир. Шунингдек, прагматикада кишилар ўртасидаги муносабатни ифода этувчи нутқий этикетлар, нутқнинг ижтимоий ҳосланиши, ифоданинг субъектив модал аспектига алоқадор кириш, баҳо билдирувчи бирликлар, инсоннинг ички субъектив руҳиятини ифода этувчи дискурс ҳамда пресуппозиция ходисаси ҳам ўрганилади.²

4.2. Дейксис назарияси ва ўзбек тилининг дейктик бирликлари

Ўзбек тилида дейксис (*дейксис* грекча **deixis** сўзидан олинган бўлиб, кўрсатиш, ишора маъносини англатади)ни ифодаловчи бирликлар мавжуд бўлиб, уларнинг ишоравий вазифасини прагматик аспектда ўрганиш бугунги ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Дейктик бирликларнинг ишора объекти гапда бевосита акс этмайди, унга контекст орқали аниқлик киритилади. Шу сабабли айрим ишларда дейктик бирликларнинг нутқ субъектининг яширин мақсадлари ҳақида хабар бериши хусусида фикр юритилади.³

Кейинги йилларда тилшуносликда дейктик бирликларнинг ишора объектини кўрсатиш белгиси асосида дейксиснинг шахс дейксиси, замон ва макон дейксиси турлари ажратилиб, уни ҳосил қилувчи марказий воситаларга шахсларга ишора қилувчи олмошлар (ўзбек тилида *мен, сен*; рус тилда *мы, вы*), ўрин (ўзбек тилида *нарида, узоқда*; рус тилида *здесь, в этом лесу*) ва пайт равишлари (ўзбек тилида *ҳозир, бугун, эрталаб*; рус тилида *сегодня, сейчас* кабилар) киритилди.⁴ Айрим ишларда шахс, замон ва макон

¹ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. - Б. 6.

² Қаранг: Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. - Тошкент. 2001. - Б. 15-17.

³ Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. - Тошкент. 2001. - Б. 15.

⁴ http://www.mirrabet.com/work/work_37262.html; Шерматов А. Инглиз илмий-техник матнида дейксиснинг ифодаланиши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Тошкент, 2008.

дейксисидан ташқари эмоционал ва дискурс дейксисининг мавжудлиги ҳақида фикр билдирилди.¹

Қуйида ўзбек тилида айрим сон туркумига оид birlikларнинг дейктик вазифа бажариши хусусидаги мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Илмий манбаларда сон туркумидаги мустақил сўзларнинг предметнинг сон-саноғи, тартибини англатиши қайд этилади. Аммо уларнинг нутқда шахс, нарса-предмет, пайт, ўрин кабиларга, шунингдек, муайян воқеълик ифодасига ишора қилиши, уларни кўрсатиши хусусида фикр билдирилмайди.

Сон туркумидаги сўзларнинг ишора объектини кўрсатиши (дейктик вазифаси) нутқий қўлланишда контекст орқали юзага чиқади. Нутқий қўлланишда сон ишора қилган объектнинг тушунарли бўлишида контекст, нутқ вазиёти ва тил эгаларининг воқеълик ҳақидаги умумий билимлари муҳим ўрин тутаяди.

Ўзбек тилида сон туркумига оид birlikларни дейктик вазифаси асосида қуйидаги функционал турларга ажратиш мумкин:

1. Шахсга ишора қилувчи сонлар.
2. Нарса-предметларга ишора қилувчи сонлар.
3. Пайтга ишора қилувчи сонлар.
4. Ўринга ишора қилувчи сонлар.
5. Воқеа-ҳодисага ишора қилувчи сонлар.

Сонлар гапда шахс семаси асосида бирлашувчи *киши, одам, кимса* каби лексемалар билан боғланиб келганда шахс дейксисига ишора қилади. Масалан, «*Экскаватор олдида уч киши турарди*» (Т.Малик.) жумласида қўлланган *уч киши* бирикмаси орқали шахсларга ишора ифодаланади. Аммо айни гапда ишора қилинган шахсларнинг кимлар эканлиги мавҳум бўлиб, унга макроматн орқали аниқлик киритилади.

Сонларнинг отлашиб қўлланишида ҳам шахсларга ишора қилиш белгиси кузатилади. Қуйидаги матн парчасида отлашган сон шахс дейксисини ифода этади: – *Булар эплаб қочишни ҳам билишмайди. Ялпайиб ётишни қара, – деди Қизил командирни имлаб кўрсатиб. – Яна битталаринг қани?* (Т.Малик.)

Англашиладики, сонларнинг ишоравий вазифаси матн семантик таҳлили орқали аниқланади. Матндан узиб олинган гапда соннинг ишора объекти мавҳум бўлиб қолади. Ушбу матн кўринишида ҳам сон ишора қилган шахснинг ким эканлиги мавҳум.

Сонларнинг пайтга ишораси вақт семасини англатувчи лексемалар билан боғланишида кузатилади. Пайтга ишора қилувчи сонлар замон дейксиси (темпорал дейксис)ни шакллантиради. Масалан, «*Ўн беш йил берган бўлса, ўн беш йил ўтирмайди*» (Т.Малик.) гапида қўлланган сон *йил* лексемасига боғланиб пайтга ишорани ҳосил қилган.

Ўринга ишора қилувчи сонлар макон дейксисини шакллантиради. Қуйидаги нутқий қўлланишда сон отлашиб ўринга ишора қилган: *Ҳозирги*

¹ Қаранг: Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008. - Б. 178.

Афғонистоннинг шимолий чегарасини ўша аҳмоқ белгилаган. Нега аҳмоқ деясанми? Шунинг учунки, яна бир зарб берилса, Афғонистон тўлалигича бизники эди. Ҳеч бўлмаса, ярми бизники бўларди. (Т.Малик.)

Берилган матн кўринишида ярми лексемаси Афғонистонга ишорани шаклантирган.

Нутқда сонларнинг матннинг муайян воқеа-ҳодиса акс этган бирор қисмига ишора қилиши ҳам кузатилади. Баъзан ишора объектини таъкидлаш мақсадида сон олдидан кўрсатиш олмоши қўланади. Масалан: – ... *Эшикни биринчи бўлиб сиз очиб киргансиз, хабарни ҳам сиз бергансиз. Менинг одатим шунақа, ишни шу биринчидан бошлайман.* (Т.Малик.)

Ушбу матн парчасида қўлланган *шу биринчидан* бирикмаси матннинг ўзидан олдинги қисмига, унда акс этган воқеъликка ишорани ҳосил қилган. Бирикма англаган денотатив маънога макроматн орқали аниқлик киритилиши унинг дейктик birlik эканидан далолат беради.

Тартиб сонлар (*биринчидан, иккинчидан* кабилар) гапда кириш сўз вазифасида келган ҳолатларда ҳам матннинг ўзидан олдинги таркибий қисмига ишора қилиши кузатилади. Бундай ҳолатда матннинг мантиқий боғланиши ҳам таъминланади.

Шуни қайд этиш жоизки, соннинг ишоравий вазифаси айрим ҳолларда гап семантик тузилишига жиддий таъсир кўрсатади, сон иштирокида тузилган гап семантик жиҳатдан мураккаблашиб, полипропозитив гапга айланади. Бунинг натижасида гапда шакл ва мазмун номувофиқлиги юзага келади. Масалан, «*Учовимиз ҳам талмовсираб қолгандик*» (Ў.Ҳошимов.) гапида сон ишора қилган шахс дейксисига қуйидаги макроматн орқали ойдинлик киритилади:

- *Ростини айт, бола! Қачон сув обкелувдинг?*
- *Ой чиққанда! – Олимжон гоҳ менга, гоҳ Башар опага олазарак қаради.*
- *Ҳудо урсин, кеннойимга сув обкеганим рост!*
- *Соат нечайди ўшанда?*
- *Қаёқдан билай! – Олимжон бурнини тортиб, елкасини қисди. – Ой энди чиққанди.*

Учовимиз ҳам талмовсираб қолгандик.

Ушбу матн таҳлилидан маълум бўладики, *учовимиз* жамловчи сони **Олимжон, Башор опа ва сўзловчи шахс**, уларнинг ҳатти-ҳаракатига ишорани ҳосил қилган. Шу сабабли ушбу гапда «*Мен талмовсираб қолгандим*», «*Олимжон талмовсираб қолганди*», «*Башор опа талмовсираб қолганди*» пропозициялари англашилади.

Сонларнинг ишоравий вазифаси айрим ҳолларда гапни семантик жиҳатдан мураккаблаштирамайди. Қуйидаги гапни қиёсланг: **Бири** юк ортиб олборга кетса, **иккинчиси** келиб туради. (Ў.Ҳошимов.)

Берилган гап сон туркумидаги birlikлар ҳисобига семантик жиҳатдан мураккаблашмаган. Гапда қўлланган *бири, иккинчиси* сонлари иш қуролига (арава) ишора қилади. Буни қуйидаги матн кўриниши орқали аниқлаймиз:

Иккита аравамиз бор. Биттаси колхознинг ризвон араваси, биттаси бобомнинг эшак араваси. Бири юк ортиб омборга кетса, иккинчиси келиб туради.

Сон туркумидаги сўзларнинг гапни семантик жиҳатдан мураккаблаштириши уларнинг ишора вазифасидан бошқа вазифаларида ҳам қайд этилади. Жумладан, сон гапда иккиламчи предикат мавқеида келган ҳолатларда ҳамда атрибутив муносабатни ҳосил қилганда гапнинг семантик мураккаблашуви кузатилади.

Хуллас, ўзбек тилида айрим сон туркумидаги birlikлар нутқий қўлланишда ишора объектини кўрсатиб, дейктик вазифа бажаради. Сонларнинг дейктик вазифаси матн семантик таҳлили орқали аниқланади.

4.3. Прагматик пресуппозиция ҳодисаси

Ўзбек тилшунослигида ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб тил сатҳи birlikларининг прагматик хусусиятларини ўрганишга қизиқиш бошланди. Айниқса, гап тадқиқи юзасидан олиб борилган ишларда пресуппозиция ҳодисасига алоҳида эътибор қаратилди.¹

Маълумки, пресуппозиция прагматик ҳодиса сифатида тил белгисининг нутқ билан боғлиқ жиҳатларини намоиш қилади. Айрим муаллифларнинг фикрича, пресуппозицияга прагматик ҳодиса сифатида қаралиши шу маънодаки, у сўзловчининг гапда хабар берилаётган ёки сўралаётган воқеъликка нисбатан муайян нуқтаи назарини акс эттиради.²

Дарҳақиқат, пресуппозиция³ тил birlikининг нутқий вазият ҳамда нутқ эгаларининг тил кўникмалари билан боғлиқ тарзда юзага чиқувчи прагматик хусусияти бўлиб, моҳиятан гап қурилиши асосида ётувчи яширин ҳукмнинг ташқи ишорага асосланувчи кўринишини англатади. Бундай ташқи ишора тилда моддий ифодачисига эга бўлганда, пресуппозиция лингвистик хусусият касб этади. Бу жиҳатдан, лингвистик пресуппозициянинг гапда лисоний воситалар ишораси асосида яширин ифодаланувчи ахборот тарзида баҳоланиши асосли.

Маълумки, шу кунга қадар тилшуносликда бу ҳодисага нисбатан **пресуппозиция, презумпция, тағбилим, ички маъно, монема, прагматик**

¹ Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - №6. - Б. 42-45; Нурмонов А. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - №6. - Б. 42-45; Нурмонов А. Гапнинг пресуппозиция аспекти / А.Нурмонов ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. - Б.113-120; Раҳимов У. Ўзбек тилида юқламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд, 1994. - Б. 11-14; Лутфуллаева Д. Ўрнига кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1996. - №5. - Б. 46-48; Раҳимов У. Лисоний пресуппозиция // А.Ғулом ва ўзбек тилшунослиги: Илмий ишлар тўплами. - Тошкент. 2004. - Б. 57-60; ва бошқалар.

² Иванова, Бурлакова, Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка: http://www.classes.ru/grammar/42.Teoreticheskaya_grammatika_sovremennogo_angliyskogo_yazyka/3-3-10--presuppozicija.htm

³ Пресуппозиция термини лотинча *sub – osti, tagi* ва *ponere – жойлаштирмақ, жойлашмоқ* сўзларидан олинган бўлиб, *асосга, ўзакка жойлаштирмақ* маъноларини англатади. Қаранг: Раҳимов У. Тағмаъно ва пресуппозиция // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2005. - № 5. - Б. 29-33.

маъно, сигматик маъно терминлари қўлланди¹ ва «хукмнинг табиий асоси»², «сўзловчиларнинг умумий билиш фонди, уларнинг олдиндан келишуви»³, «олдиндан маълум билимлар жами»⁴ сифатида талқин этилди. Илмий манбаларда пресуппозиция бу тарзда турлича номланган бўлса-да, тил бирлигининг ишораси асосида гапда яширин ифодаланувчи ахборот тарзида баҳоланди.

Пресуппозиция асосий ҳолларда гапда муайян тил бирлигининг ишораси асосида яширин тарзда юзага чиқади. Сўзловчи объектив воқеълик ҳақидаги муайян ахборотни гапда очиқ ифода этишни хоҳламаганда, пресуппозицияга йўл очилади. Пресуппозициянинг гапда ифодаланиши муайян нутқий вазиятни, нутқ эгаларининг тил кўникмаларини тақозо этади. Нутқ эгаларининг тил кўникмалари, уларнинг нутқ объекти ҳақидаги умумий билимлари пресуппозициянинг тушунарли бўлишига имкон беради.

Пресуппозициянинг яширин ифодаланиш хусусияти унинг гап ташқи структураси орқали очиқ ифодаланувчи пропозиция билан қоришиб кетмаслигига имконият яратади. Тагмаъно ва тагбилим (пресуппозиция) ходисаларини қиёслаб ўрганган олим М.Ҳақимов ҳам пресуппозициянинг матн семантик имплицатураси бирлиги эканини қайд этади.⁵

Айрим тилшунослар пресуппозициянинг эксплицит ифодаси мавжудлиги ҳақида ҳам фикр юритишади. Г.Д.Архипкиннинг фикрича, гап структураси, унинг шаклига бутунлай мувофиқ келмайдиган пресуппозициянинг ўзи йўқ... Пресуппозиция гапнинг ташқи структурасида имплицит ва эксплицит ифодасига эга бўлади.⁶ И.В.Самойлова ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайди. Унинг таъкидлашича, нутқий гапда пресуппозиция нафақат имплицит тарзда ифодаланади, балки пропозицияга ишора қилишда ҳамда гапнинг шаклланишида қўшимча семантик ишораларни қўллашда эксплицит

¹ Қаранг: Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известие АН СССР. Серия лит. и яз. - 1973. Т.32. Вып. №1. - Б. 85; Падучева Е.В. О понятие презумпции в лингвистической семантике / Семиотика и информатика. - М., 1977; Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. - М., 1978. - Б. 367; Демьянков В. Прагматические основы интерпретации высказывания // Известие АН СССР. Серия лит. и яз., 1981. Т.40. - №4. - Б. 368 - 377. / http://www.infoplex.ru/IZV4_81.html; Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - №6. - Б. 42-45; Нурмонов А. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - №6. - Б. 42-45; Махмудов Н. Ўзбек тили стилистикасининг долзарб масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1990. - №2. - Б. 95; Нурмонов А. Гапнинг пресуппозиция аспекти / А.Нурмонов ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. - Б.113-120; Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд, 1994. - Б. 11-14; Шу муаллиф. Ҳам юкламасининг пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1994. - №3. - Б. 58-62; Лутфуллаева Д. Ўрнига кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1996. - №5. - Б. 46-48; ва бошқалар.

² Семиотика ва информатика. Вып.8. - М., 1977. - Б. 40-46.

³ Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известие АН СССР. Серия лит. и яз. - 1973. Т. 32. Вып. №1. - Б. 85.

⁴ Гак В. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. - М., 1981. - Б.14.

⁵ Ҳақимов М. Тагмаъно ва тагбилим хусусида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2001. - №1. - Б. 33.

⁶ Архипкина Г.Д. К вопросу об использовании пресуппозиций в семасиологическом анализе / Грамматика и семантика предложения: Лингвистическая исследования. - М., 1984. - Б. 4-5.

ифодасига ҳам эга бўлади.¹ Тилшунос олим Хоанг Фе эса пресуппозицияни ифоданинг имплицит мазмунига тенглаштириб бўлмаслигини таъкидлайди.² Англашиладики, тилшунослар бу масалада ҳар доим ҳам ҳамфикр эмаслар.

Пресуппозиция барча тилларда кузатилади. У ҳар бир тилда шу тилнинг ички имконияти, ифода воситаларининг ўзига хос хусусияти асосида белгиланади. Бу ҳолат пресуппозициянинг ифодаланиши масаласига турли ёндашувни юзага келтириши табиий. Бироқ тан олиш жоизки, пресуппозиция гап ташқи структурасида моддий кўринишини тўлиқ намоиш қилмайди. Аммо унинг ташқи сигналлари – **ишора воситалари**, табиийки, синтактик структурадан ўрин олади. Бу жиҳатдан қараганда, пресуппозициянинг эмас, унга ишора қилувчи тил бирлигининг эксплицит ифодаси хусусида фикр юритиш ўринли бўлади. Бу тил бирлиги пресуппозицияга ишора қилса-да, унинг синтактик структурасини акс эттирмайди.

Яна бир жиҳат шундаки, пресуппозиция нутқда турли синтактик қурилмалар орқали юзага чиқади. Бундай синтактик қурилмалар бевосита пропозицияни ҳам акс эттиради. Пресуппозиция орқали англашилувчи ахборот эса синтактик қурилмадан англашилиб турса-да, унинг ташқи структурасига тўла мос келмайди. Бу ҳолат пресуппозициянинг яширин ифодаланиши хусусида фикр юритишга асос бўлади.

Бугунги кунда тилшуносликда пресуппозиция хусусида жуда кўп маълумотлар тўпланган. Шу кунга қадар пресуппозиция **семантик, прагматик³, кенг, тор, лингвистик пресуппозиция⁴, экзистенционал, синтагматик, коннотатив, коммуникатив, логик⁵, лексик, лексик бўлмаган, ноэкзистенционал, якка, умумий, универсал⁶** каби турларга бўлиб ўрганилди. Бу ҳодисани ўрганиш билан боғлиқ мавжуд илмий манбалар таҳлили асосида лингвистик пресуппозицияга хос қуйидаги энг умумий белгиларни ажратиш мумкин:

1. Лингвистик пресуппозиция тил бирлигининг контекст, нутқ вазияти, сўзловчи ва тингловчиларнинг воқеълик ҳақидаги умумий билимлари ҳамда тил кўникмалари билан боғлиқ жиҳатларини акс эттиради.

2. Лингвистик пресуппозиция синтактик структурада яширин ифодасига эга бўлган вазият ифодаси ҳисобланади.

3. Лингвистик пресуппозиция гап ташқи структурасида бевосита акс этмайди, аммо гапнинг семантик структураси орқали яширин ифодасига эга бўлади.

¹ Самойлова И.В. Смысл высказывания как совокупность пропозиционального и пресуппозиционального значений / Формальный и содержательный аспекты предложения в германских языках: Межвуз. сб. науч. тр. - Горький. 1988. - Б. 49.

² Хоанг Фе. Семантика высказывания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. - М., 1985. - Б.310.

³ Падучева Е.В. Понятие презумпции в лингвистической семантике / Семиотика и информатика. №8. - М., 1977. - Б. 91-101.

⁴ Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. - М.,1981. - Б.14-15.

⁵ Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. - 1973. Т. 32. Вып. №1. - Б. 85.

⁶ Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. - М., 1978. - Б. 367.

4. Лингвистик пресуппозиция синтактик структурада муайян ташқи сигналлари – ишора воситаларига эга бўлади.

5. Лингвистик пресуппозицияда нутқ иштирокчиларига олдиндан маълум воқеълик ифодаси ўз аксини топади.

6. Лингвистик пресуппозиция асосий ҳолларда тилда амал қилувчи тежаш тамойили асосида юзага чиқади. Тежаш тамойилига кўра синтактик қурилма таркибидан тушириб қолдирилган гап узвининг вазифасини шу қурилмадаги бошқа бирлик зиммасига юклатиш асосида шаклий ихчамликка эришиш лингвистик пресуппозиция ёрдамида амалга оширилади.

7. Лингвистик пресуппозиция пропозиция билан бир қаторда гапнинг семантик тузилишида иштирок этади ва ҳар қандай гапни мазмунан мураккаблаштиради. Бунинг натижасида гапда шакл ва мазмун бирлиги бузилади.

8. Лингвистик пресуппозиция гапда бевосита ифодаланган пропозицияга семантик жиҳатдан алоқадор бўлган ахборотни акс эттиради ва асосий ҳолларда айни пропозицияга семантик жиҳатдан зидланади.

Қайд этилган белгилар лингвистик пресуппозициянинг моҳиятини тўла қамраб олади. «Теоретическая грамматика современного английского языка» китобининг муаллифлари пресуппозицияга тил ходисаси сифатида қараб, унга хос қуйидаги белгиларни ҳам қайд этдилар: бевосита ифодаланмаслик (неявность), гап қурилишидан англашилиш (выводимость из предложения), инкорга ва мазмуннинг прагматик жиҳатига бефарқлик (нечувствительность к отрицанию и прагматичность содержания)¹. Маълум бўладикки, пресуппозиция гап қурилишида унинг мазмуний тузилиш узви сифатида яширин ифодасига эга бўлади. Бу хусусият қадимги шарқ халқларида пресуппозициянинг «Лутф», «Турли ишоратларга бурканган нутқ» тарзида талқин этилгани бежиз эмаслигини англатади.²

Маълумки, лингвистик пресуппозицияни ўрганишда тилшуносларнинг асосий эътибори унга ишора қилувчи тил воситаларига қаратилди. Негаки пресуппозицияга ишора қилувчи тил бирликларининг лисоний тадқиқи гап мазмуний тузилишидаги ўзига хос ўзгаришларни аниқлашда алоҳида ўрин тутди.³

Ҳар бир тилнинг лингвистик пресуппозицияга ишора қилувчи ўз ташқи сигналлари мавжуд. У.Раҳимов лингвистик пресуппозициянинг ўзбек тилидаги ташқи сигналларини қуйидагича таснифлайди:

1. Лексик воситалар.
2. Морфологик воситалар.
3. Синтактик воситалар.⁴

¹ Иванова, Бурлакова, Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка: http://www.classes.ru/grammar/42.Teoreticheskaya_grammatika_sovremennogo_angliyskogo_yazyka/3-3-10--presuppozicija.htm

² Раҳимов У. Лисоний пресуппозиция // Айюб Фулом ва ўзбек тилшунослиги. - Тошкент. 2004. - Б. 58.

³ Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд, 1994. - Б. 8.

⁴ Раҳимов У. Кўрсатилган тадқиқот иши. - Б. 9.

У. Раҳимов пресуппозицияга йўл очувчи лексик воситаларга **омоним, синоним ва антоним сўзларни**, морфологик воситаларга маълум **сўз туркумларидаги категорияларни** ҳамда **кўмакчи ва юкламаларни** киритади. Синтактик воситалар сифатида **сўроқ гаплар, ўхшатишли курилмалар** ҳамда **сўз тартибини** кўрсатади. Унинг бошқа ишида «пресуппозициянинг лисоний кўрсаткичлари – **фонема, морфема, лексема, сўзшакл, сўз бирикмаси, гаплар ишораси**» тарзида белгиланади.¹

Д.Лутфуллаева эса тасдиқ гаплар таркибида инкор пресуппозицияга ишора қилувчи лисоний воситаларнинг қуйидаги кўринишларини фарқлайди:

1. Лексик-грамматик воситалар.
2. Синтактик воситалар.²

Д.Лутфуллаева тасдиқ гапда инкор пресуппозицияга ишора қилувчи лексик-грамматик воситаларга **кўмакчи, юклама** ва **айрим боғловчиларни**, синтактик воситаларга **истакни ифодаловчи** уч турдаги **синтактик қолипларни** киритади.

Кўринадикки, ўзбек тилида содда синтактик шакл орқали мураккаб мазмунни ифодалашда ёрдамга келувчи пресуппозиция сигналлари хилма-хил. Бундай лисоний воситалар муайян нутқ вазиятида пресуппозицияга ишора қилиб, содда гапнинг мазмуний тузилишини мураккаблаштиради. Ҳар бир лисоний восита ўзига хос шаклий тузилишдаги гапларни ҳосил қилишда иштирок этса-да, яширин тарзда кўшимча ахборотни ифодалаш жихатидан умумийликка эга бўлади. Бу лисоний воситаларга хос яна бир умумий белги шундаки, улар асосий ҳолларда гап мазмунига зид бўлган яширин ахборотни юзага келтириб, зидлик муносабатини ҳосил қилади.

Шуниси характерлики, баъзан гапда лингвистик пресуппозиция билан бир вақтда экстралингвистик пресуппозиция ҳам ёнма-ён акс этади. Бундай ҳолатда тилнинг махсус ишора воситалари орқали юзага чиқувчи лингвистик пресуппозицияни турли экстралингвистик омиллар – нутқ вазияти, нутқ эгаларининг воқеъликка муносабати, нутқ объекти ҳақидаги олдиндан маълум билимлар асосида юзага келадиган пресуппозициялардан фарқлаш лозим бўлади. У.Раҳимов ҳам «*Аҳмаднинг катта ўғли келди*» гапини таҳлил қилар экан, бу гапда лексик антонимия асосида шаклланган пресуппозициядан (*Аҳмаднинг кичик ўғли ҳам бор.*) ташқари, экстралингвистик омиллар – нутқий вазият, олдиндан маълум бўлган хабар, нутқ моменти асосида «*Аҳмаднинг кичик ўғли келиши керак эди*», «*Аҳмаднинг кичик ўғли келмаган*», «*Аҳмаднинг катта ўғли келмаслиги керак эди*» мантикий пресуппозицияларининг шаклланишини ҳам қайд этади.³

Лингвистик пресуппозициянинг шаклланишида унга ишора қилувчи тил воситаларининг лисоний-белги хусусиятлари муҳим ўрин тутаяди. Масалан, *фақат* айирув-чегаралов юкламаси гапда ўз қуршовидаги бўлақларни ажратиб кўрсатиш билан бирга, уларнинг маъносига зид характердаги

¹ Раҳимов У. Лисоний пресуппозиция / Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги: Илмий мақолалар тўп. - Тошкент. 2004. - Б.58.

² Лутфуллаева Д. Тасдиқ гапларда шаклий-мазмуний номувофиклик. - Тошкент: Фан, 1997. - Б. 11-27.

³ Раҳимов У. Тагмаъно ва пресуппозиция // Ўзбек тил ва адабиёти. - Тошкент. 2005. - №5. - Б.32.

пресуппозицияни шакллантиради.¹ Шу сабабли нутқда *фақат* юклагани синтактик ўрамлардан доимо зид мазмундаги ахборотлар англашилади. Масалан, «*Фақат битта айби бор...*» (Ў.Ҳошимов. «Икки эшик ораси») гапида пресуппозиция орқали «*Бошқа айби йўқ*» ахбороти ифодаланган. Бу ахборот гапнинг синтактик қурилишига зид ҳолда яширин ифодаланган. Демак, пресуппозиция гап семантикасининг яширин узи сифатида бавосита ифодаланади.

Лингвистик пресуппозиция асосий ҳолларда тилда амал қилувчи тежаш тамойили (тежамлилиқ²) асосида юзага чиқади. Н.Маҳкамовнинг қайд этишича, тежамлилиқ ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, унда лексик ёки грамматик маъно бажараётган бирлик вазифаси шу бирликлар мажмуасидаги бошқа бирликка юклатилади. Натижада вазифа бажармаётган бирлик мажмуа (сўз, бирикма, гап) таркибидан чиқарилади ва нисбатан шаклий ихчамлик вужудга келади.³ Нутқда бу тарзда, яъни синтактик қурилма таркибидан тушириб қолдирилган гап узвининг вазифасини шу қурилмадаги бошқа бирлик зиммасига юклатиш асосида шаклий ихчамликка эришиш лингвистик пресуппозиция ёрдамида ҳам амалга оширилади. Лингвистик пресуппозиция ҳисобига муайян мазмунни ифодалашга хосланмаган синтактик шакл унинг ифодачисига – **ташқи сигналига** айланади. Бироқ пресуппозиция орқали ифодаланган ахборот, юқорида қайд этилганидек, нутқий гапда бевосита акс этмайди, балки муайян лисоний бирликнинг ишораси асосида яширин тарзда ифодаланади ҳамда нутқ эгалари томонидан ҳеч қандай қийинчилиқсиз қабул қилинади.

Маълум бўладики, пресуппозиция гапда нутқий вазият билан боғлиқ ҳолда яширин тарзда реаллашувчи ҳодиса, унинг тўғри тушунилишида нолисоний омиллар – нутқий вазият, контекст, сўзловчи ва тингловчига олдиндан маълум бўлган умумий билимлар ҳамда нутқ эгаларининг тил кўникмалари ёрдамга келади. Бу нолисоний омиллар гап синтактик структурасида акс этмаган, яширин ифодаланувчи пресуппозициянинг осон тушунилишига ёрдам беради. Жумладан, тадқиқотимиз объекти ҳисобланган кўмакчили қурилмалар ва уларга вазифадош келишликли сўзшакллари ишора қилган пресуппозициянинг тўғри тушунилишида ҳам ушбу нолисоний омиллар муҳим ўрин тутди. Агар суҳбат эгалари нутқ вазиятидан беҳабар бўлсалар, нутқ объекти ҳақида тасаввурга эга бўлмасалар ёки қўлланишдаги тилни мукамал билмасалар, у ҳолда пресуппозицияни тўлиқ англаб етмасликлари мумкин.

Англашиладики, пресуппозиция тилнинг прагматик аспекти намоён этувчи ҳодиса сифатида контекст, нутқ вазияти, тил эгаларининг нутқ

¹ Қаранг: Раҳимов У. Ўзбек тилида юклаганлар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд, 1994. - Б. 11-14.

² Тилда амал қилувчи тежамлилиқ ҳақида қаранг: Маҳмудов Н. Эллипсис в узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент. 1978. - 20 б; Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. - Тошкент: 1988; Шу муаллиф. Лисоний ориқчалиқ ва тежамлилиқ натижасида вужудга келган десемантизация // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - 2002. - №2. - Б. 25-28.

³ Бу ҳақда қаранг: Маҳкамов Н. Лисоний ориқчалиқ ва тежамлилиқ натижасида вужудга келган десемантизация // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2002. - №2. - Б. 25.

объекти ҳақидаги умумий билимлари тушунчалари билан зич боғланади ва гапнинг семантик тузилиши билан боғлиқ ҳодиса сифатида махсус тадқиқотларни талаб этади.

Назорат саволлари:

1. Тилшунослик фанининг алоҳида тармоғи сифатида лингвистик прагматика қандай амалий эҳтиёж оқибатида майдонга келди?
2. Лингвистик прагматиканинг тадқиқ доирасига қандай муаммолар киради?
3. Ўзбек тилшунослигида қайси даврдан бошлаб тил сатҳи бирликларининг прагматик хусусиятларини ўрганишга қизиқиш бошланди?
4. Ўзбек тилшунослигида прагмалингвистикага доир қандай тадқиқот ишлари яратилди?
5. Дейктик бирликлар қандай вазифа бажаради?
6. Дейктик бирликлар ишора объектини кўрсатиш белгиси асосида қандай турларга ажратилади?
7. Ўзбек тилида сон туркумидаги мустақил сўзлар қандай вазиятда дейктик вазифа бажаради?
8. Ўзбек тилида сон туркумига оид бирликларни дейктик вазифаси асосида қандай функционал турларга ажратиш мумкин?
9. *Презумпция, тағбилим, ички маъно, монема, прагматик маъно, сигматик маъно* терминлари нимани англатади?
10. Пресуппозициянинг ташқи сигналлари – ишора воситаларига қайси тил бирликлари киради?
11. Жаҳон тилшунослигида пресуппозиция қандай турларга бўлиб ўрганилади?
12. У.Раҳимов лингвистик пресуппозициянинг ўзбек тилидаги ташқи сигналларини қай тарзда таснифлайди?
13. Д.Лутфуллаева тасдиқ гаплар таркибида инкор пресуппозицияга ишора қилувчи қандай лисоний воситаларни ажратади?

Адабиётлар

1. Bublitz W. Englische Pragmatik. Eine Einführung. - Berlin, 2001.
2. Chafe W. Discourse, consciousness and time. -Chicago, 1994. - 311 p.
3. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
4. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.
5. Гак В. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. - М.: Высшая школа, 1981. - 208 с.
6. Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. - М.:Прогресс, 1978. - С. 337-369.

7. Лутфуллаева Д. *Ўрнига* кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1996. - №5. - Б. 46-48.
8. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - № 6. - Б. 28-31.
9. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - № 6. - Б. 42-45.
10. Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. 2001. - №4. - Б. 56-57.
11. Раҳимов У. Тағмаъно ва пресуппозиция // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2005. - № 5. - Б. 29-33.
12. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд. - 1994. - 23 б.
13. Тоҳиров З. Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатларнинг юзага чиқиши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Тошкент. 1994.
14. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1988. Вып. XX111. - С. 52-92.
15. Хоанг Фе. Семантика высказывания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV1. - М., 1985. - С.310.
16. Ҳақимов М. Тағмаъно ва тағбилим хусусида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2001. - № 1. - Б. 30-34.
17. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. - Тошкент. 2001. - 49 б.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1 - амалий машғулот

Лингвокультурологиянинг шаклланиши. Лингвокультурологик бирликлар

Ишдан мақсад: Ўзбек тилида миллий-маданий белгиларни намоён этувчи лингвомаданий бирликларни аниқлаш, лингвомаданий бирликларнинг матн яратилишида тутган ўрнини таҳлил қила билиш кўникмасини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи амалий машғулотда келтирилган вазифаларни бажариши, таҳлил қилиши ва натижа олиши лозим.

Ишни бажариш учун намуна.

Ушбу амалий машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Концепт ва тушунча терминларини фарқлаш (мунозара, суҳбат).
2. Лингвомаданий бирликларнинг матнда ифодаланишини аниқлаш (амалий машқ).
3. Ўхшатиш ва ибораларнинг лингвокультурологик хусусиятларини аниқлаш (лингвистик таҳлил).

ТОПШИРИҚЛАР МАЗМУНИ

1-машқ. Берилган матнда қўлланган метафорик маъноли бирликнинг вазифасини аниқланг: *Мен ўзим ҳам шоҳлик занжиридан бутунлай озод бўлишга интилмоқдамен, жаноб Қосимбек. Бу занжирнинг бир учи тобе одамларга боғланган бўлса, унинг иккинчи учи шоҳнинг ўзига боғланур экан! Шу сабаб, тобеларни занжирдан бўшатмагунча подшоҳнинг ўзи ҳам занжирбанд бўлур экан. Мен энди мана шу табиат бағрида занжирсиз яшашга қасд қилдим. Шунинг учун сизга жавоб! Бошқа беку мулозиму навкарлар ҳам вақт-соати билан жавоб олурлар!* (П.Қодиров. “Юлдузли тунлар” романи)

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Матнда қўлланган метафорик маъноли бирлик матн субъектини ташкил қилиши билан бирга унинг яхлитлигини таъминловчи восита вазифасини ҳам бажарган. Бундай бирлик матн занжиридаги халқаларни ўзаро бириктирувчи қисм вазифасини бажаради.

2-машқ. О.Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романидан олинган қуйидаги матнда ўхшатиш мазмунининг ифодаланишини аниқланг.

“Бўй-баста келишган, мўйлови эндигина сабза ура бошлаган, тол чивикдай нозик бу йигитчада ўз элининг ҳамма фазилатлари – мулойимлиги, меҳнатсеварлиги, камтарлиги юз фоиз мужассам. Беруний у билан бир лаҳза суҳбат қурса гўё Ҳиндистонга қайтиб боргандай, босиб ўтган йўлларини кезган шаҳарларида қайта кезиб юргандай бўлади. Шунда юрагининг бир бурдаси ўша улуг маконда қолганини, бу маконнинг заҳматкаш, мўмин-мулойим халқи эса худди ўз элдошларидай қадрдон бўлиб қолганини сезади”.

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Ушбу матнда ўхшатиш мазмуни фақат матн таркибидаги муайян гап семантикасидан англашилиб, бу мазкур гапдан аввал ёки кейин жойлашган жумлалар семантикасига таъсир этмайди. Матнни ташкил этган гаплар дейктик бирлик бўлган у олмоши орқали когерентликка эга бўлган, лекин матннинг биринчи жумласида қўлланган *тол чивикдай нозик йигит* ўхшатиш қурилмаси матннинг умумий семантикасига жиддий таъсир этмаган.

3-машқ. Ўхшатиш мазмуни ифодаланган қуйидаги матнда ёзувчи қандай коммуникатив стратегияни қўллаганлигини аниқланг: *Илк муҳаббат баҳор осмонидаги булутга ўхшайди. Оппоқ. Покиза. Шаффоф... На қўлингиз билан тутасиз. На ортидан югуриб етасиз... Шамол уни қаёққа олиб кетишини ҳам билмайсиз... Биринчи муҳаббатнинг кўпинча натижасиз тугаши балки шундандир...* (Ў.Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”)

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Матн тузувчи матн референтини бирор нарсага ўхшатади, сўнг ўхшаётган нарсага хос белгиларни ифодалайди. Матн охирида эса мазкур белги натижасида содир бўлувчи воқеа-ҳодисани ифодаловчи пропозиция ифодаси келтирилади. Бу каби матнлар перцепцияси реципиентдан ўхшатишга асос бўлган белгиларни ҳам ўхшатилаётган, ҳам ўхшаётган референтга хос белги сифатида идрок этишни тақозо қилади.

4-машқ. Ўхшатиш мазмуни ифодаланган қуйидаги матнда ёзувчи қандай коммуникатив стратегияни қўллаганлигини аниқланг: *Ҳақгўй қоронғида чироқ кўтариб бораётган одамга ўхшайди. Унинг чироғи оламни мунаввар қилмаслиги мумкин. Бироқ дилларга далда беради, умид уйғотади... Ҳақгўй олис – яқиндан кўриниб туриши – шундан.*

Афсуски, чироқ кўтарган одам кўп қоқилади... (Ў.Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”)

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Келтирилган микроматннинг биринчи жумласида қўлланган *чироқ* сўзи матннинг кейинги жумлаларини мазмуний томондан боғловчи компонент вазифасини бажарган. Бунда матн тузувчи *чироқ* сўзи орқали *ҳақиқат* референтига ишора қилиб, 2- ва 3-жумлаларга имплицитив ахборотни жойлаштирган.

Назорат саволлари:

1. Тилшуносликда *концепт* терминига қандай тавсиф берилади?
2. *Концепт* ва *тушунча* ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?
3. *Концептуал майдон* тушунчаси нимани англатади?
4. Қандай бирликлар лингвомаданий бирликлар саналади?
5. Бадиий матнларда метафорик маъноли бирликлар қандай вазифа бажаради?
6. Тилшуносликда инсон ҳақидаги турғун ўхшатишлар қандай маъновий гуруҳларга таснифланган?
7. Ўхшатиш қурилмалари қандай компонентлардан ташкил топади?

Адабиётлар

1. Bublitz W. Englische Pragmatik. Eine Einführung. - Berlin, 2001.

2. Chafe W. Discourse, consciousness and time. -Chicago, 1994. - 311 p.
3. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
4. Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 3. – Б. 35-39.
5. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникатсия. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
6. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
7. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220.
8. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24.
9. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар ва миллий образ // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 1. – Б. 3-8.
10. Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.
11. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.

Интернет материаллари:

12. [http://www. Nbuu. Gov. ua/portal/Soc-Gum/ls 2008-17/dorofeev/pdf.:](http://www.Nbuu.Gov.ua/portal/Soc-Gum/ls 2008-17/dorofeev/pdf.) Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики.

2- амалий машғулот

Прецедент бирликларнинг лингвомаданий хусусиятлари

Ишдан мақсад: Ўзбек тилидаги прецедент бирликлар ва прецедент шаклларнинг қўлланишига хос хусусиятларни таҳлил қила билиш кўникмасини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи амалий машғулотда келтирилган вазифаларни бажариши, таҳлил қилиши ва натижа олиши лозим.

Ишни бажариш учун намуна.

Ушбу амалий машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Прецедент бирликларнинг моҳияти (мунозара, суҳбат).
2. Прецедент номларнинг лингвомаданий хусусияти (бадий матн таҳлили).
3. Прецедент жумлалар ва уларнинг бадий матнда қўлланиши (бадий матн таҳлили).
4. Прецедент матнларнинг лингвомаданий хусусияти (бадий матн таҳлили).

ТОПШИРИҚЛАР МАЗМУНИ

1-машқ. Берилган матнда қайси прецедент номга ишора мавжудлигини аниқланг.

Асар, айниқса катта полотно яратаётган адиб нотаниш оролга бориб қолган сайёҳга ўхшайди. Рўнарасидаги бир варақ оқ қоғоз – нотаниш орол. Бу оролга у Робинзон Крузога ўхшаб, адашиб эмас, ўз ихтиёри билан боради. У оролни обод қилади, боғ-бўстон яратади... Энг муҳими, ёзувчи нотаниш оролда аҳоли яратади. Яъни асар қаҳрамонларига жон ато этади. Зеро, ижод дегани йўқ жойдан бор қилиш демакдир... (Ў.Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Матнда Д.Дефонинг “Робинзон Крузо” асаридаги Робинзоннинг нотаниш оролга бориб қолиш воқеасига ишора бор.

2-машқ. Берилган матнда прецедент ном бажарган вазифани аниқланг.

Дарвоқе, даставвал бу ерларда Ёрмат пайдо бўлди. (Аслида унинг исми бошқа; маҳаллага ихтиёрий равишда кайвони бўлиб олган Саиджалол “Акахоннинг гумаштаси, ишбоши” деганидан кейин, “Қутлуғ қон”даги бойнинг гумаштаси хаёлига келиб, домла уни ўзича Ёрмат деб атай бошлади.) Бўйи Обид Асомдан сал тикроғу, ваҳима-сиёсати уникидан ўн чандон зўр. Акахоннинг ўзи шу орада ё икки, ё уч марта кўринди, холос – ҳамма ишни мана шу шоввоз битирди! Қўлида “сотка”, тагида “Дамас”, бир зум тинмайди. Кечаю кундуз йигирма-ўттизлаб мардикору ҳар рақам уста, ваҳимали бўкиргувчи “МАЗ”у “КРАЗ”ларга шу биргина жон – бош! Ёқа ушламай, офарин демай иложингиз йўқ. (Эркин Аъзам. “Ёзувчи” ҳикояси).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Ушбу матнда прецедент ном турли прагматик мақсадларда қўлланган. Унинг яна шундай вазифаси борки, бу – микроматн субъекти сифатида матн яратилишида иштирок этишидир.

3-машқ. Муайян миллат вакилларининг миллий менталитети билан боғлиқ бўлган прецедент номларни аниқланг.

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Напалеон, Колумб, Буратино, Чарли Чаплин, Отелло, Дон Жуан, Робинзон Крузо, Жеки Чан, жаноб Бин.

4-машқ. Берилган матнда қандай прецедент жумла қўлланганлигини аниқланг: *Умрида бировга яхшилик қилмаган, аксинча, ҳамманинг дилини озритган баттол бир одам бандаликни бажо келтирибди.*

Одатдаги савол ўртага тушибди.

–Фалончи қандай одам эди?

Ҳеч кимдан садо чиқмабди. Савол тагин такрорланибди:

–Биродарлар, фалончи қанақа одам эди?

Яна узоқ сукунат чўкибди. Ниҳоят, шу маҳаллада яшайдиган тиш дўхтири ўртага чиқибди.

–Ҳамма тишлари бутун эди, - дебди... Ўзбекнинг галати донишмандлиги бор (Ў.Ҳошимов. “Таомил”).

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: Ўзбекларда дафндан сўнг “*Марҳум қандай одам эди?*” деб сўраш одат тусига кирган. Матнда “*Яхши одам эди*” жумласи ўрнида қўлланган *Ҳамма тишлари бутун эди* жумласи орқали Ў.Ҳошимов ўзбек халқи менталитетининг бир қиррасини очиб бера олган, ушбу прецедент жумла асосида мазкур матнни яратган.

Назорат саволлари:

1. *Прецедент* термини тилшуносликда илк бор қайси тилшунос томонидан илмий муомалага киритилган?
2. Тилшуносликда қандай бирликлар прецедент бирликлар сифатида қайд этилади?
3. Прецедентлик ва интертекстуаллик қандай умумий белгиларга эга?
4. Прецедент бирликлар қандай турларга бўлинади?
5. Прецедент номлар бадий асарда қандай прагматик мақсадларда қўлланади?
6. Прецедент жумлаларга қандай бирликлар мансуб?
7. Прецедент матнлар қандай вазифа бажаради?

Адабиётлар

1. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникатсия. – М.: Прогресс, 1987. – 311 с.
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 159 б.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (Перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. – С 387-415.

4. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-220.
5. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19-24.
6. Нишанов В.К. Феномен понимания: когнитивный анализ. – Фрунзе: Илим, 1990. – 228 с.
14. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.
15. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.

3 – амалий машғулот

Ассоциатив тажриба методи. Тажриба натижаларини лингвистик таҳлил қилиш

Ишдан мақсад: Ассоциатив тажриба натижаларини лингвистик ва статистик таҳлил қила билиш кўникмасини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи амалий машғулотда келтирилган вазифаларни бажариши, таҳлил қилиши ва натижа олиши лозим.

Ишни бажариш учун намуна.

Ушбу амалий машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Ассоциатив тажриба методининг амалий аҳамиятини таҳлил қилиш (мунозара, суҳбат).
2. Ассоциатив тажриба натижаларининг статистик таҳлилининг амалга ошириш (амалий машқ).
3. Ассоциатив тажриба натижаларини лингвистик таҳлил қилиш.

ТОПШИРИҚЛАР МАЗМУНИ

Мактаб лексемаси ассоциатив майдонини лингвистик таҳлил қилиш НАМУНА

*Мактаб лексемасининг ассоциатив майдони: ўқув даргоҳи, ўқиш жойи, ўқув маскани, билим маскани, таълим-тарбия маскани, таълим муассасаси, билим ўчоги, билимлар уйи, илм гулшани, маданият ўчоги; савод ўргатиш, савод чиқариш, маълумотли бўлиш, маълумот олиш, ўқимоқ, ўқитмоқ, бола ўқитиш, тарбия бериш, одоб-ахлоқ ўргатиш; ўқувчилар, мактаб ўқувчилари; ўқитувчи, устоз, севимли устозим, муаллим, муаллима, биринчи муаллим; қўнғироқ, звонок, биринчи қўнғироқ, сўнги қўнғироқ; билим, илм, маълумот; мактаб идораси, мактаб биноси; мактаб жамоаси, коллектив; бошланғич мактаб, мактаб-боғча, **интернат**, мактаб-*

интернат; ҳунар мактаби, касб-ҳунар мактаби, Тошкент хореография мактаби, мусиқа мактаби, рақс мактаби, шофёрлик мактаби; диний мактаб; махсус мактаб, хусусий мактаб; шаҳар мактаби, қишлоқ мактаби; ўрта мактаб, олий мактаб; қизлар мактаби, ўғил болалар мактаби; **ўзбекча, русча, қozoқча, қирғиз мактаби; ўн бир йиллик, саккиз йиллик, ўн йиллик мактаб; коллеж, лицей; замонавий, янги, эски; ўрта таълим, махсус таълим; ўқув юрти, олий ўқув юрти; институт, университет; мутахассислик, юқори синф, қуйи синф; 236-мактаб, 109-мактаб, 10-мактаб; мактаб яратилиши, Ойбек номли мактаб; Ойбек мактаби, Абдулла Қаҳҳор мактаби, Миртемир мактаби, тилишунослик мактаби; тажриба мактаби, ҳаёт мактаби, синов мактаби; мактаб раҳбари, директор, завуч, домла, мактабдор; мактабдорлик, ўқитувчилик; мактабдош қизлар, мактабдош дўсти; мактаб оиҳонаси, бино, ёруғ хоналар; кутубхона, директор хонаси, ўқитувчилар хонаси, мактаб ҳовлиси, мактаб боғи, синф, синфхона, каридор; парта, доска, ёзув столи; дарс, машғулот; она тили, адабиёт, тарих, математика, физика, химия, биология, ботаника, география, физкультура, меҳнат дарси, чизмачилик, инглиз тили, немис тили; дарсга тайёргарлик, уй вазифаси; ёзув-чизув; танаффус, катта танаффус; ўқув қуроллари, китоб, ўқиш китоби, дарслик, дафтар, бўёқ, ручка, қалам, чизгич, расм дафтари, кундалик дафтар; мактаб формаси, мактаб кийими, галстук, қизил галстук; пионер, октябрят, комсомол, комсорг; йигилиши, ота-оналар мажлиси; битирувчи, қиз болалар, ўғил болалар, синфдош болалар, синфдош, синфдош дўстим, синфдош қизлар, дугона, ўртоқ; мактабимиз фаҳри, олтин медаль, қизил диплом, фаҳрий ёрлиқ, ташаккурнома; тадбир, битирув кечаси, мусобақа; ёзди-ёзди, қозғозбозлик; тиним билмаслик; болалар шовқини, шовқин-сурон; синфдан синфга кўчиши, мактабни тамомлаган, **битирилиши**; мактабдан қочishi, мактабдан ҳайдалиши; мактабдан безор, **жонгга теккан**, мактаб ташвишиши; ташвишсиз кунлар; **жонажон, азиз, севимли**, севимли мактабим; ёшлик, ёшлик даврим; мактаб йилларим; **учрашув жойи**, илк муҳаббат.**

I. Мактаб лексемасининг лексик-семантик белгиси. Мактаб лексемасининг луғавий маъноси. «Ўзбек тили изоҳли луғати»да мактаб лексемасининг қуйидаги маънолари берилган: 1 Ўқитувчи раҳбарлигида ёш авлодга савод ўргатиб, уни маълумотли қилувчи таълим-тарбия муассасаси. 2 Касб, ҳунар, ихтисос ўрганиладиган ўқув юрти. 3 Илм-фан, санъат, адабиёт, ижтимоий-сиёсий фаолият соҳасида бирор оқим, йўналиши. 4 Ўрганиши, тажриба орттирилиши, ўрнак олиши манбаи.¹ Бу маънолар мактаб лексемасининг қуйидаги ассоциацияларида реаллашиши аниқланди:

1. Ўқитувчи раҳбарлигида ёш авлодга савод ўргатиб, уни маълумотли қилувчи таълим-тарбия муассасаси: ўқув даргоҳи, ўқув маскани, ўқув юрти, таълим муассасаси, таълим-тарбия маскани, билим маскани, ўқиш жойи, билим ўчоғи, билимлар уйи, бошланғич мактаб, саккиз йиллик мактаб, ўн

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. П. Е-М. (Т.Мирзаев ва бошқ.) – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. - Б.532.

йиллик мактаб, ўн бир йиллик мактаб, шаҳар мактаби, қишлоқ мактаби, ўрта мактаб, интернат, мактаб-интернат.

2. Касб, ҳунар, ихтисос ўрганиладиган ўқув юрти: *касб-ҳунар мактаби, муסיқа мактаби, рақс мактаби, махсус мактаб, хусусий мактаб, махсус таълим, шофёрлик мактаби, ҳунар мактаби, муסיқа мактаби, Тошкент хореография мактаби, коллеж, лицей, махсус мактаб.*

3. Илм-фан, санъат, адабиёт, ижтимоий-сиёсий фаолият соҳасида бирор оқим, йўналиш: *мактаб яратиш, тилишунослик мактаби, ёш қаламкашлар мактаби, Ойбек мактаби, Абдулла Қаҳҳор мактаби, Миртемир мактаби.*

4. Ўрганиш, тажриба орттириш, ўрнак олиш манбаи: *тажриба мактаби, ҳаёт мактаби, синов мактаби.*

Мактаб лексемасининг семантик компонентлари: *Мактаб лексемасининг бош маъноси савод ўргатиш, маълумотли қилиш, таълим-тарбия муассасаси семантик компонентларига эга. Савод ўргатиш, маълумотли қилиш семалари куйидаги ассоциацияларда юзага чиқади: савод ўргатиш, савод чиқариш, маълумотли бўлиш, маълумот олиш, ўқитмоқ, бола ўқитиш; таълим-тарбия муассасаси семантик компоненти эса куйидаги ассоциациялар орқали реаллашади: ўқув даргоҳи, ўқув юрти, таълим муассасаси, таълим-тарбия маскани, ўқиш жойи, ўқув маскани, билим маскани, билим ўчоғи, билимлар уйи, бошланғич мактаб, интернат, мактаб-интернат, шаҳар мактаби, қишлоқ мактаби; махсус мактаб, хусусий мактаб, ўрта мактаб, қизлар мактаби, ўғил болалар мактаби; ўзбекча, русча, қозоқча, қирғиз мактаби; ўн бир йиллик, саккиз йиллик, ўн йиллик мактаб; коллеж, лицей; замонавий, янги, эски кабилар.*

Мактаб лексемасининг кўчма маънолари. *Мактаб лексемаси мактаб яратиш, ҳаёт мактаби, тажриба мактаби, синов мактаби, Ойбек мактаби, Абдулла Қаҳҳор мактаби, Миртемир мактаби бирикмалари таркибида кўчма маънода қўлланган. Ушбу бирикувларнинг барчасида мактаб лексемасида метонимик маъно кўчиши юз берган.*

Мактаб лексемаси ассоциацияларида ҳам кўчма маъноли birlikлар учрайди. Жумладан, ассоциация майдонидан ўрин олган билим ўчоғи, таълим-тарбия ўчоғи, билимлар уйи бирикувлари таркибий қисмларининг (ўчоғи, уйи) метафорик маънода қўлланиши асосида ҳосил бўлган.

Мактаб лексемасининг парадигматик қаторлари. *Мактаб лексемасининг парадигматик қаторларида от (парта, доска, синфхона, кутубхона, ошхона, устоз, ўқувчи ва ҳоказо), сифат (жонажон, азиз, сеvimли, замонавий, эски, русча, ўзбекча), сон (236, 109, 10), феъл (тамомлаган, битириш, ўқийди, ўргатиш, таълим бериш, савод чиқариш, маълумотли бўлиш, маълумот олиш, ўқимоқ, ўқитмоқ, бола ўқитиш, тарбия бериш) туркумига оид сўзлар, кўп миқдордаги сўз бирикмалари (биринчи муаллим, биринчи қўнғироқ, сўнги қўнғироқ, бошланғич мактаб, катта танаффус, шаҳар мактаби, қишлоқ мактаби, махсус мактаб, хусусий мактаб, диний мактаб, мактабдош қизлар, мактабдош дўсти, ўқитувчилар хонаси, илк муҳаббат ва ҳоказо), кам миқдордаги иборалар (жонгга теккан),*

гап тузилишидаги синтаксемалар (*мактабни битирган, мактабни тамомлаган, мактабдан ҳайдалган*) қайд этилди.

Синонимик муносабат қуйидаги ассоциацияларда кузатилади: *ўқув даргоҳи, таълим муассасаси, ўқиш жойи, ўқув маскани, билим ўчоғи, билим маскани, таълим-тарбия маскани; мактаб формаси, мактаб кийими.*

Мактаб лексемаси билан боғлиқ антонимик ассоциациялар кузатилмади.

Қуйидаги жуфтликларда *мактаб* лексемасининг партонимик муносабати кузатилди: *мактаб – парта, мактаб – доска, мактаб – синфхона, мактаб – кутубхона, мактаб – оиҳона, мактаб – ўқитувчилар хонаси.*

Мактаб лексемаси ассоциациялари қуйидаги уядошлик қаторларига бирлашди: *мактаб турлари – касб-ҳунар мактаби, musiқа мактаби, рақс мактаби, шофёрлик мактаби, ҳунар мактаби, диний мактаб, ўн бир йиллик, саккиз йиллик, ўн йиллик мактаб, мактаб-интернат; мактаб жиҳозлари – парта, ёзув столи, доска, ёзув тахтаси; ўқув қуроллари – китоб, дафтар, ручка, қалам, чизгич, расм дафтар; фанлар – она тили, адабиёт, тарих, математика, чизмачилик, физика, химия, биология, ботаника, география, физкультура, меҳнат дарси.*

II. Мактаб лексемасининг лексик-грамматик белгиси. Ассоциатив тажриба асосида *мактаб* лексемасининг қуйидаги морфологик шакллардаги ассоциациялари қайд этилди: *мактабим, мактаби, мактабни, мактабда, мактабимиз.*

Мактаб лексемаси вербал ассоциацияларига хос характерли жиҳат шуки, унда кўплаб ассоциатив сўз бирикмалари кузатилди, гап тузилишидаги ассоциациялар нисбатан кам учради.

Мактаб лексемаси бевосита қуйидаги ассоциатлар билан синтагматик муносабатга киришади: *ўқув даргоҳи, ўқиш жойи, ўқув маскани, билим маскани, таълим-тарбия маскани, таълим муассасаси, билим ўчоғи, билимлар уйи, илм гулшани, маданият ўчоғи; интернат, ўзбекча, русча, қозоқча, ўн бир йиллик, саккиз йиллик, замонавий, янги, эски, битириши, жонгга теккан, жонажон, азиз, севимли, учрашув жойи.*

Мактаб лексемаси ассоциатив майдонида қуйидаги нутқий синтагматик боғланишлар кузатилди: *жонажон мактабим, 236-мактаб, 109-мактаб, 10-мактаб, мактаб ўқувчилари, ҳаёт мактаби, тилишунослик мактаби, шаҳар мактаби, қишлоқ мактаби, шофёрлик мактаби, ҳунар мактаби, musiқа мактаби, Тошкент хореография мактаби, мактаб яратиши, лицейда ўқиш, мактабни тамомлаш, мактабни битирган, матабдан ҳайдалиши кабилар.*

Ассоциатив майдондаги шаклий синтагматик муносабат кўринишлари: 1) тенг муносабат: *мактаб-боғча, мактаб-интернат*; 2) тобе муносабат кўринишлари: а) бошқарув: *дарсга тайёргарлик, мактабни тамомлаш, мактабдан ҳайдалиши*; б) мослашув: *ўқитувчилар хонаси, директор хонаси, мактаб кутубхонаси, мактабимиз фаҳри*; в) битишув: *биринчи муаллим, биринчи қўнғироқ, сўнги қўнғироқ, бошланғич мактаб, хусусий мактаб, диний мактаб, ўғил болалар, ўн йиллик мактаб, севимли устозим, битирув кечаси.*

Мазмуний синтагматик муносабат кўринишлари: а) предикатив муносабат: *мактабни тамомлаган, мактабдан ҳайдалган*; б) атрибутив муносабат: *ҳаёт мактаби, муסיқа мактаби, махсус мактаб, шаҳар мактаби, қишлоқ мактаби, жонажон мактаб, севимли мактаб*; в) релятив муносабат: *синфдан синфга кўчиш, мактабдан қочиш*; г) объектли муносабат: *мактабдан безор*.

III. Мактаб лексемасининг дериватсион хусусияти. Ассоциатив тажриба асосида *мактаб* лексемаси асосида ясалган қуйидаги лексик ассоциациялар аниқланди: *мактабдош, мактабхона* (архаик), *мактабдор* (архаик), *мактабдорлик* (архаик).

IV. Мактаб лексемасининг акустик белгиси. *Мактаб* лексемаси вербал ассоциацияларида *мактаб* лексемасига талаффузда ҳамоҳанг бўлган лексик бирликлар кузатилмади.

V. Мактаб лексемасининг услубий белгиси. *Мактаб* лексемаси ассоциацияларида услубий хосланган қуйидаги ассоциатлар аниқланди: а) бадий услуб – *илм гулшани*; б) сўзлашув услуби – *мактабдан безор, жонгга теккан*; в) илмий услуб – *математика, физика, химия, биология, ботаника, география*; г) публицистик услуб – *ўқув даргоҳи, ўқув маскани, билим ўчоги, билим маскани, маданият ўчоги, билимлар уйи, тажриба мактаби, ҳаёт мактаби, синов мактаби, мактаб яратиш*.

VI. Мактаб лексемасининг прагматик белгиси. Коннотация хусусияти. *Мактаб* лексемаси ассоциатив майдонидан ўрин олган *ҳаёт мактаби, илм гулшани, билим ўчоги, таълим-тарбия ўчоги, билимлар уйи* метафорик қўлланишлари орқали коннотатив маъно ҳосил қилинган.

Баҳо муносабатининг ифодаланиши. *Мактаб* лексемаси вербал ассоциацияларида тил эгаларининг мактаб ва мактаб ҳаёти билан боғлиқ ҳолда юз берган воқеаликларга нисбатан салбий ва ижобий муносабатлари ҳам акс этган. *Мактаб* қуйидаги ассоциацияларда инсон ҳаётидаги кўнгилли воқеалар ифодаси сифатида акс этиши кузатилди: *олтин медаль, қизил диплом, фахрий ёрлиқ, ташаккурнома, голиблик, биринчи кўнгилик, сўнги кўнгилик, илк муҳаббат. Жонажон мактаб, азиз мактабим, севимли устозим* ассоциацияларида тил эгаларининг ижобий муносабати ёрқин акс этади.

Инсонда мактаб ҳаёти билан боғлиқ ҳолда юз берган кўнгилисиз воқеалар қуйидаги ассоциацияларда ўз ифодасини топи: *асаббузарлик, қозғозлик, ёзди-ёзди, тиним билмаслик, болалар шовқини. Мактабдан безор, мактабдан қочиш, жонгга теккан, мактаб ташвиши* ассоциацияларида тил эгаларининг салбий муносабати ўз ифодасини топади.

VII. Мактаб лексемасининг гендер белгиси. *Мактаб* лексемасининг қуйидаги ассоциациялари гендер белгисига кўра фарқланади: *қизлар мактаби, ўғил болалар мактаби, синфдош болалар, синфдош қизлар, муаллим, муаллима*.

VIII. Мактаб лексемасининг миллий-маданийлик белгиси. *Мактаб* лексемасининг қуйидаги ассоциацияларида миллийлик белгиси юзага чиқади: *ўзбекча (мактаб), русча (мактаб), қозоқча (мактаб), қирғиз мактаби*.

IX. Мактаб лексемасининг ижтимоийлик белгиси. *Мактаб* лексемаси билан боғлиқ ассоциацияларнинг ижтимоийлик белгиси қуйидаги жуфтликларда яққол кўзга ташланади: *ўқитувчи – ўқувчи, директор – завуч, синф раҳбари – ўқувчи.*

X. Мактаб лексемасининг ассоциатив майдони. *Мактаб* лексемаси ассоциатив майдонининг асосини қўлланиш доираси кенг, фаол сўз ва сўз бирикмалари ташкил этди. Бироқ ассоциатив майдон таркибида эскирган сўз ва бирикмалар, айрим паремиялар, прецедент номлар ҳам кузатилди. Масалан, *комсомол, комсорг, пионер, октябрат, галстук* кабилар эскирган қатламга оид бўлиб, совет даври мактабларида таълим олган кишиларда ҳосил бўлади.

Мактаб лексемаси ассоциатив майдонида қуйидаги прецедент бирликлар кузатилди: а) прецедент номлар: а) *Ойбек номли мактаб, Ойбек мактаби, А.Қаҳҳор мактаби, Миртемир мактаби*; б) прецедент жумлалар: *Мактаб – таълим-тарбия маскани.*

XI. Ассоциатларнинг қўлланиш частотаси. *Мактаб* лексемаси ассоциатларининг статистик таҳлили шуни кўрсатадики, синалувчиларнинг барчасида *мактаб* лексемаси, аввало, ўқувчиларга савод ўргатиш, билим ва тарбия берувчи таълим маскани сифатида тасаввур ҳосил қилади. Мактаб ўқувчилари учун *мактаб* лексемаси билим олиш масканидан ташқари дўстлар билан учрашув, дийдорлашув жойи сифатида тасаввур уйғотади. Шу сабабли бу ёшдаги ўқувчиларда *синфдош дўстим, дугона, ўртоқ, дўстларим, учрашув жойи* ассоциациялари кузатилди. Катта ёшдаги тил эгаларида *мактаб* лексемасининг ёшлик даври билан боғлиқ экстралингвистик ассоциацияларни уйғотиши қайд этилди. Масалан: *ёшлигим, ёшлик даврим, мактаб йилларим, илк муҳаббат.*

Назорат саволлари:

1. Ассоциатив тажриба методи нима мақсадда ўтказилади?
2. Ассоциатив тажриба методи қайси фанлар доирасида қўлланади?
3. Ассоциатив тажриба методи қандай босқичларда олиб борилади?
4. Ассоциатив тажриба методи натижаларининг лингвистик таҳлилида нималарга эътибор қаратилади ?
5. Ассоциатив тажриба методи натижаларининг статистик таҳлилида қандай вазифалар амалга оширилади?
6. *Ассоциатив майдон ядроси ва чегараси* деганда нима тушунилади?

1. English Associative Thesaurus [Электронный ресурс]. URL: <http://www.thesaurus.ru/dict/dict.php>.
2. The Associative Thesaurus of English (АТНАЯ) (Ed.: Kiss, G., Armstrong C., Milroy, R.) Univ. Of Edinb., 1972.
3. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. –Б.64.
4. Джамбаева Ж.А. Ассоциативный эксперимент: методологические основы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. 2013. -№1. -С. 19.
5. Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. Шымкент - М., 1998. - 245 с.
6. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Akademhashr, – Б. 98.
7. Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т. I. От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов / Ю.Н. Караулов и др. - М.: АСТ-Астрель, 2002. -784 с.
8. Слобин Д., Грин Дж.. Психолингвистика. – М., 1976. – С.141.
9. Худойберганова Д. Ўзбек тилида матннинг антропоцентрик тадқиқи (матн яратилиши ва мазмуний идроки мисолида): Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015. – Б. 109.

4 – амалий машғулот

Лингвистик бирликларнинг прагматик томони

Ишдан мақсад: Ўзбек тилидаги прагматик маъно ифодаловчи лексик бирликларни ажрата билиш, бундай лексик бирликларнинг прагматик маъноларини таҳлил қила билиш кўникмасини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи амалий машғулотда келтирилган вазифаларни бажариши, таҳлил қилиши ва натижа олиши лозим.

Ишни бажариш учун намуна.

Ушбу амалий машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Лексик бирликлар пресуппозициясини белгилаш (мунозара, суҳбат).
2. Лексик бирликларда баҳо муносабатининг ифодаланишини аниқлаш (лингвистик таҳлил).
3. Лексик бирликлар коннотациясини аниқлаш (лингвистик таҳлил).

ТОПШИРИҚЛАР МАЗМУНИ

1. Берилган гапларда акс этган пресуппозицияни аниқланг: *Иш кўпайди. Ҳаво совуди. Қайси она фарзандини ҳалокатга йўлиқтишини истайди?*

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: “*Иш камайди*” гапида акс этган пресуппозицияни аниқлаш учун *камаймоқ* феълнинг прагматик хусусияти текширилади. *Камаймоқ* феъли ҳаракат амалга ошгунга қадар мавжуд бўлган ҳолатга ишора қилиш хусусиятига эга. Феълнинг мазкур хусусияти асосида гапда “*Иш кўп эди*” пресуппозицияси англашилади.

Топшириқда берилган қолган синтактик қурилмалар ҳам шу зайдда таҳлил этилади.

2. Берилган гаплардан субъектив муносабат ифодаловчи гаплар парадигмасини ҳосил қилинг: *Ҳаво совуқ. Далада йиғим-терим ишлари авжида.*

ТОПШИРИҚ ЕЧИМИ: “Ҳаво совуқ” гапининг субъектив муносабат ифодаловчи парадигмаларини куйидагича белгилаш мумкин: *Ҳаво жуда сову-уқ. Ҳаво совуқроқми-ей.* .

Назорат саволлари:

1. *Пресуппозиция* тушунчаси нимани англатади?
2. Лингвистик ва мантиқий пресуппозиция қандай фарқланади?
3. Ўзбек тилида лексик бирликлар қандай вазиятда пресуппозицияни ифодалашга хосланади?
4. Пресуппозиция ифодаловчи лексик бирликлар қўлланган гаплар семантик жиҳатдан қандай тузилишга эга бўлади?
5. Ўзбек тилида пресуппозицияни ифодаловчи лексик бирликларнинг қандай турлари мавжуд?
6. Ўзбек тилида баҳо муносабати қандай тил воситалари ёрдамида ифодаланади?
7. *Коннотация* тушунчаси нимани англатади?
8. Қандай лексик бирликлар коннотатив маънога эга бўлади?

Адабиётлар

1. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2008.
2. Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. - М.:Прогресс, 1978. - С. 337-369.
3. Лутфуллаева Д. *Ўрнига* кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1996. - №5. - Б. 46-48.
4. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - № 6. - Б. 28-31.
5. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 1986. - № 6. - Б. 42-45.
6. Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. 2001. - №4. - Б. 56-57.
7. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. - Самарқанд. - 1994. - 23 б.
8. Раҳимов У. Тағмаъно ва пресуппозиция // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2005. - № 5. - Б. 29-33.

V.КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

Ўзбек халқ мақолларининг лингвокультурологик таҳлили

Кўчма машғулнинг мақсади:

Ўзбек халқ мақолларининг лингвокультурологик хусусиятларини аниқлай олиш, бу бирликларни лингвокультурологик жиҳатдан таҳлил қила билиш кўникмасини шакллантириш.

Ушбу кўчма машғулот давомида қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Халқ мақолларининг лингвокультурологик хусусиятлари (мунозара, суҳбат)
2. Халқ мақолларига хос бўлган лингвокультурологик хусусиятларни тавсифлаш.

Ўзбек менталитети, миллий тафаккури акс этган халқ мақолларига мисоллар келтириш

VI. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-Кейс. *Фақат, яна, холос* юкламалари қўлланган содда гапларнинг мазмуний тузилиши мураккаблашди. Натижада гапда шакл ва мазмун номутаносиблиги юзага келди.

Кейсни бажариш боқчилари ва топшириқлар:

• Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).

• *Фақат, яна, холос* юкламалари қўлланган содда гапларда юзага келган шаклий-мазмуний номутаносиблик сабабини белгиланг (жуфтликлардаги иш)

2-Кейс. Матн талқинида хатолик келиб чиқди. Матнда қўлланган тил бирликларининг прагматик маъносини эътиборга олмаслик оқибатида хатолик юзага келди.

Кейсни бажариш боқчилари ва топшириқлар:

• Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабаблар ва ҳал этиш йўллари жадвал асосида изоҳланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).

Муаммо тури	Келиб чиқиш сабаблари	Ҳал этиш йўллари

VII. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шаклларда тайёрлаши тавсия этилади:

- меъерий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- замонавий техник воситалар орқали маъруза ва амалий машғулотларни ўзлаштириш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- бадиий матннинг антропоцентрик таҳлилинини мустақил ҳолда амалга ошириш;

- амалий машғулотларда берилган топшириқларни бажариш.

Мустақил таълим мавзулари

1. Бадиий матннинг антропоцентрик таҳлили.
2. Ўзбек тилида пресуппозицияга ишора қилувчи морфологик бирликлар.
3. Ўзбек тилида пресуппозицияга ишора қилувчи лексик бирликлар.
4. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари.
5. Тилда баҳо муносабатининг ифодаланиши.
6. Ассоциатив тажриба методининг моҳияти.
7. Ассоциатив луғатларнинг тузилиши.
8. Матннинг психолингвистик таҳлили.
9. Прецедент бирликларнинг тавсифи.
10. Ўзбек тилининг лингвомаданий бирликлари.

VIII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Когнитив фаолият	Когнитив фаолият инсоннинг бирор нарса ёки воқеъликни идрок этишини амалга оширувчи тафаккур жараёнидир	Cognitive activity is a process of thinking that man perceives something or reality
Концепт	Концепт- миллий хусусиятларни акс эттирувчи ментал тузилма бўлиб, мазмунан объект ҳақидаги барча билимларни, ифода жиҳатидан тил бирликларини қамраб олади.	The concept is a mentality that reflects national attributes, and the content includes all the information about the object, and the language units in terms of expression.
Матн	Матн – ментал тузилманинг тилга трансформацияси бўлиб, бутундан қисмга қараб ҳаракатланувчи яхлит тузилманинг вербал кўринишидир.	Text is a verbal transformation of the mental structure and is a verbal expression of the whole structure moving from one part to the other.
Прагмалингвистика	Тил бирликларини сўзловчи, тингловчи, улар-нинг мулоқот жараёнидаги ўзаро муносабати, мулоқот вазияти, нутқ эгаларининг нутқ объекти ҳақидаги умумий билимлари сингари нолисоний ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда ўрганувчи тилшунослик йўналиши.	The linguistic aspect of language learning associated with language phenomena, such as the speaker, the listener, their interpersonal communication, nonlinguistic situation, the general knowledge of speech owners on the subject of speech.
Индикатив бўлмаган (дескриптив бўлмаган) сўзлар	Нарса-предмет, белгини номлаш хусусиятига эга бўлмаган сўзлар.	Anything that is not inherent in the character.
Импликатура	Доимий бўлмаган, матнда тез ўзгариб турадиган, хатто йўқолиши мумкин бўлган маъно, мазмун элементи дир.	It is an element of content that is unstable, that is rapidly changing in the text, or can even be lost.
Фонопрагматика	Товуш ўзгариши натижасида ҳосил бўлувчи прагматик маъноларни ўрганадиган лингвопрагматика бўлими.	The deviation of linguopragmatics, studying the pragmatic meanings of a sound

		change.
Лексопрагматика	Лексик бирликларнинг прагматик хусусиятларини ўрганадиган лингвопрагматика бўлими.	Devision of linguopragmatics studying the pragmatic features of the lexical units.
Морфопрагматика	Морфологик бирликларнинг прагматик хусусиятларини ўрганадиган лингвопрагматика бўлими.	Devision of linguopragmatics studying the pragmatic features of morphological units.
Тагмаъно	Хукм ичидаги хукм, яширин ифодаланувчи, нутқ иштирокчиларидан камида биттаси беҳабар бўлган хукм.	The verdict inside the verdict is a confidential verdict, at least one of the participants in the conversation, unaware of it.

IX. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз, 8-жилд. –Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз, 9-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
5. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. -Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
6. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016.
7. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
8. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.
9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: “Ўзбекистон”, 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг 1989 йил 21 октябрдаги Давлат тили ҳақида”ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилиш чоратадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан

ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ–4456-сон Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори (ЎзР ВМнинг 2015 йил 21 сентябрдаги 273-сонли, 2016 йил 28 июлдаги 244-сонли қарорлари билан ўзгартиришлар ва қўшимча киритилган).

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ташкил этиш чора тадбирлари тўғрисида”ги 242-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ 2909-сон Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 152-сон қарори.

III. Махсус адабиётлар

1. Bublitz W. Englische Pragmatik. Eine Einführung. -Berlin, 2001.
2. Chafe W. Discourse, consciousness and time. -Chicago, 1994.–311 p.
3. Chomsky N. New Horizons in the study of Language and Mind. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000.
4. Hudson R.A. Sociolinguistics. - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001. -279 p.
5. Pragmatics in Language Teaching (ed. by K.R.Rose and G. Kasper).-Cambridge: Cambridge Univ. Press 2001.-386 p.
6. Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. – 24 б.
7. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2010. – 320 б.

8. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2008. – 26 б.
9. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
10. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учеб. пособие. – М.: Лабиринт, 2001. – 298 с.
11. Залевская А.А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – 382 с.
12. Залевская А.А. Текст и его понимание. – Тверь: ТвГУ, 2001. – 171 с.
13. Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2012. – 24 б.
14. Иванова С.В. Культурологический аспект языковых единиц. – Уфа., 2002. – 114 с.
15. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
16. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психолингвистика. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ. – 2007. – 318 с.
17. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
18. Курбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.
19. Маслова В. Лингвокультурология: Учеб. пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
20. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2000. – 47 б.
21. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – 24 с.
22. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б.
23. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.
24. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Academnashr, 2013. – 174 б.
25. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – 41 б.
26. Худойберганова Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи. Монография. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.

Интернет ресурслари

1. www.ziyonet.uz
2. www.edu.uz
3. www.tdpu.uz
4. www.pedagog.uz
5. www.nuuz.uz
6. www.bimm.uz
7. www.literature.uz
8. www.kutubxona.uz
9. www.infocom.uz